

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри
_____ О.В. Стрельцова
« ____ » _____ 2022 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»
спеціальності 293 «Міжнародне право»

Тема: **МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І
СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА**

Виконавець: Кальчук Сергій Григорович

Науковий керівник: Доктор юридичних наук, професор Буроменський
Михайло Всеволодович

Нормоконтролер: викладач кафедри міжнародного права та порівняльного
правознавства Головатенко М. Ю.

Київ, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	8
1.1. Правова сутність поняття «обмеження прав і свобод людини» в сучасному міжнародному праві.....	8
1.2. Види обмежень прав людини і громадянина.....	15
1.3. Концепція «допустимості обмежень прав і свобод людини і громадянина» в міжнародно-правовій доктрині та практиці.....	17
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.....	24
2.1. Міжнародно-правова регламентація обмеження прав і свобод людини і громадянина.....	24
2.2. Роль Конвенції про захист прав людини і основоположних 1950 р. в системі обмежень прав і свобод людини і громадянина.....	27
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	34
3.1. Обмеження права свободи пересування.....	34
3.2. Допустимі обмеження права на доступ до правосуддя у міжнародному праві.....	47
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному світі питання дослідження міжнародних правових засад обмеження прав і свобод людини і громадянина стає особливо гостро, адже в умовах світової боротьби з пандемією Covid-19 та тероризмом, уряди різних країн змушені впроваджувати жорсткі обмежувальні заходи, що фактично попирають деякі з них, що регламентуються міжнародними та національними правовими нормами, що складають систему основних права і свободи людини, які взаємопов'язані й у гармонії друг з одним. Це сприяє нормальному функціонуванню людства, прогресивному розвитку суспільства.

Права і свободи людини, закріплені у міжнародному праві, у ході їх реалізації на практиці не повинні завдавати шкоди правам і свободам інших осіб, а також іншим захищеним правом інтересам особи, суспільства та держави. З цією метою держави змушені за допомогою міжнародно-правових та внутрішньодержавних правових засобів обмежувати права та свободи людини.

Крім того, у сучасному світі виникають нові глобальні загрози людству, наприклад, такі як: міжнародний тероризм, міжнародна організована злочинність, незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин та інші злочинні посягання. У зв'язку з цим особливу значущість набуває захист суспільства від таких загроз. І тут першому плані виходить питання розумного і необхідного обмеження права і свободи людини, особливості якого позначені міжнародним правом і безпосередньо реалізовані у законодавстві держав.

Хоча обмеження права і свободи встановлюються кожною державою самостійно з урахуванням внутрішньодержавних правових актів, за сучасних

умов міжнародне співтовариство виводить цю проблему за межі внутрішньої компетенції держави.

Міжнародне право, закріплюючи загально визнані стандарти щодо права і свободи людини, встановлює і можливість їх розумного та необхідного обмеження з метою дотримання загальних інтересів. Безумовно, більшість із допустимих міжнародним правом умов правомірності вживаних заходів, що обмежують права і свободи людини, і відповідно використовуваних у міжнародних документах формулювань є дещо загальними та вимагають подальшої конкретизації та уточнення.

На внутрішньодержавному рівні законодавець також завжди своєчасно і чітко реагує зміни, які у суспільстві. Крім того, часто деякі формулювання і терміни, що використовуються, викликають складність тлумачення.

Таким чином, необхідність захисту основних прав і свобод людини від будь-яких протиправних зазіхань в умовах нових викликів та загроз міжнародному співтовариству, а також важливість встановлення чітких та обґрунтованих меж реалізації цих прав і свобод обумовлюють актуальність даного дослідження.

Дослідження окремих фахівців у галузі теорії держави і права та філософії права, присвячені правам людини, їх сутності, змісту, тією чи іншою мірою стосувалися проблеми обмежень права і свободи людини і громадянина, серед яких можна відзначити наукові розробки А. Бущенка, А. Нерсисянца, П. Рабіновича, О. Тарана, М. Філоретової, І. Цюприк та ін.

Різним аспектам обмеження права і свободи людини були присвячені наукові дослідження вчених-конституціоналістів, як-от: П. Богущкий, О. Власюк, М. Бондар, І. Дахова, О. Дзьобань, І. Доронін, Ю. Ремескова, М. Савчин та ін. У роботах зарубіжних авторів, таких як: Е. Аннерс, Е. Бредлі, Р. Беррес, М. Дженіс, Д. Ллойд, Ф. Люшер, Т. Хартлі, К. Ясперс та інших науковців також знайшла відображення аналізована проблематика.

У науці міжнародного права даній проблематиці приділялася увага у роботах таких авторів: В. Антипенка, М. Баймуратова, Б. Бурлакова,

Ю. Волошина, М. Гнатовського, Л. Грицаєнка, Є. Дейкала, Т. Дудаш, В. Кузьміної, І. Лукашука, А. Мерника, О. Мещерякової, Н. Опольської, І. Панкевича, О. Сеттема, Л. Тимченка та ін. Однак ці роботи стосувалися лише загального позначення проблеми обмеження основних прав та свобод людини і громадянина.

Незважаючи на те, що в юридичній літературі вже розглядалися окремі аспекти обмежень прав людини, які допускаються нормами міжнародного права, у сучасній доктрині міжнародного права бракує фундаментальних всебічних досліджень особливостей міжнародно-правового регулювання інституту обмеження прав людини і громадянина. Висока практична значущість зазначеного питання зумовили вибір теми дипломної роботи: **«Міжнародно-правові засади обмеження прав і свобод людини і громадянина»**, яка представляє значний теоретичний та практичний інтерес.

Метою дослідження є проведення комплексного аналізу міжнародно-правових засад обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- дослідити правову сутність поняття «обмеження прав і свобод людини» в сучасному міжнародному праві;
- визначити види обмежень прав людини і громадянина;
- провести аналіз концепції «допустимості обмежень прав і свобод людини і громадянина» в міжнародно-правовій доктрині та практиці;
- визначити особливості міжнародно-правової регламентації обмеження прав і свобод людини і громадянина;
- визначити роль Конвенції про захист прав людини і основоположних 1950 р. в системі обмежень прав і свобод людини і громадянина;
- дослідити обмеження права свободи пересування у сучасному міжнародному праві;

– проаналізувати допустимі обмеження права на доступ до правосуддя у міжнародному праві.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові засади обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Предметом дослідження – правомірні обмеження права і свободи людини і громадянина у міжнародному праві.

Методологічна основа роботи. Методи дослідження було обрано із урахуванням мети і завдань, предмета та об'єкта дослідження. В основу методологічного підґрунтя дипломної роботи було покладено низку філософських, загальнонаукових методів пізнання, а також методів правової науки, що властиві як для загальної теорії права, так і для теорії міжнародного права та порівняльного правознавства.

У даній дипломній роботі були використані такі методи: формально-логічні методи (аналіз, синтез, узагальнення використані при дослідженні сучасних наукових підходів до розуміння сутності поняття «обмеження», «обмеження прав і свобод», «дерогація»); загальнонауковий метод (застосовано з метою вивчення особливостей застосування норм міжнародного та внутрішньонаціонального права у сфері застосування дерогаційних заходів державою по відношенню до громадян та іноземців, у тому числі апатридів); системно-структурний метод (був застосований при дослідженні особливостей впливу положень міжнародних договорів у сфері захисту прав людини на внутрішньонаціональне законодавство держав-учасниць).

Особливе значення у рамках нашого дослідженні посіли спеціально-наукові методи дослідження, серед яких слід відзначити: метод тлумачення юридичних норм, використаний для дослідження змісту міжнародних договорів як конвенційних механізмів у сфері захисту прав людини; порівняльно-правовий метод було застосовано з метою визначення спільних та відмінних рис в положеннях Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Міжнародного пакту про

громадянські та політичні права 1966 р.; щодо різниці та спільних рис у правозастосуванні норм міжнародних договорів Комітетом з прав людини ООН та Європейським судом з прав людини.

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями, об'єктом та предметом дослідження, а також логікою викладення матеріалу. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел (92 найменування). Загальний обсяг дипломної роботи складає 71 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1.1. Правова сутність поняття «обмеження прав і свобод людини» в сучасному міжнародному праві

Повага до права і свободи інших людей – це одна із найважливіших підстав обмеження права і свободи особистості. Воно ґрунтується на тому, що людину та її права неможливо розглядати ізольовано, адже люди, вільно здійснюючи свої права та свободи, взаємодіють один з одним, інтереси, права, дії одних людей можуть прийти та входять у протиріччя з інтересами, правами та вчинками інших. Перед кожною державою стоїть завдання узгодити ці права, сприяти досягненню компромісів між правами людей, які не співпадають.

У визначенні цілей обмежень права і свободи людини використовуються які носять оцінний характер поняття: задоволення справедливих вимог моралі, соціального порядку та загального добробуту у суспільстві.

На сьогодні у науковому дискурсі не вироблено єдиного визначення поняття «обмеження прав та свобод людини і громадянина». Це пов'язано з тим, що у найвідоміших міжнародно-правових документах використовується кілька понять, які прямо чи опосередковано відбивають це явище. Крім того, відсутність загальноприйнятого трактування даного поняття спричинило різницю у тлумаченні структурних елементів його змісту.

Переходячи до аналізу поняття «обмеження», необхідно зазначити, що на необхідність обмежень права і свободи людини вказується практично всіма дослідниками минулого і сьогодення.

Так, в енциклопедичних і тлумачних словниках термін «обмеження» (англ. *derogation*), як правило, сприймається як «встановлення певних умов;

лімітування сфери діяльності, звуження можливостей тощо» [14]. У першому наближенні таке тлумачення відбиває дійсну сутність поняття обмеження, корелятором якого виступає поняття свободи (як можливості, як вибору, як самовираження тощо). І саме в цьому сенсі завжди розумілося поняття «обмеження» [14].

Тепер з огляду на все вищевикладене звернемося до самого поняття «обмеження прав і свобод». Насамперед, зазначимо, що спільної думки щодо одноманітного та оптимального трактування визначення цього поняття досі не склалося.

Найчастіше обмеження права і свободи виражаються поняттям правових обмежень. Цей підхід заснований, по-перше, на визначенні самого правового обмеження та, по-друге, на розумінні під таким обмеженням стримування протиправного діяння правовими засобами [4]. Однак, детально розглядаючи цю проблему, необхідно також приділити належну увагу обмеженню права і свободи людини, яка не здійснює і не має наміру здійснювати протиправні дії, тими самими правовими засобами.

Слід зазначити, що відсутність у правовій науці, законотворчій та правозастосовній практиці загальноприйнятого трактування і визначення обмеження права і свободи людини багато в чому пов'язана з тим, що у найвідоміших міжнародно-правових документах використовується кілька понять, що прямо чи опосередковано відбивають це явище. Крім того, відсутність загальноприйнятого трактування даного поняття спричинило за собою відмінність у тлумаченні структурних елементів його змісту.

Однією з причин різного розуміння авторами можливості обмеження права є існування різних підходів до поняття «обмеження прав людини». Обмеження можна розглядати як синонім терміна «межі (кордону) права людини».

І. Дахова визначає обмеження права і свободи як сукупність встановлених законодавством меж (кордонів) реалізації (здійснення) людиною прав і свобод, що виражаються у заборонах, вторгненнях,

обов'язках, відповідальності, існування яких обумовлюється необхідністю забезпечення захисту конституційно визнаних цінностей та призначенням яких є забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства та держави [15, с. 119].

В. Кузьміна тлумачить поняття «обмеження» як вилучення з правового статусу людини та громадянина [30, с. 43].

М. Савчин визначає обмеження прав людини як стримування діянь суб'єктів основних прав і свобод, що характеризується зменшенням міри їх можливої поведінки та виражається у зменшенні кількості можливих форм здійснення права чи свободи, в ускладненні порядку здійснення права чи свободи [56, с. 160].

Н. Опольська під обмеженням прав людини розуміє допустиме міжнародним правом і внутрішньодержавним правом втручання у права та свободи людини, що відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності та пропорційності переслідуваної мети [37, с. 187–188].

В. Кононенко, у свою чергу, говорить про те, що обмеження прав людини є, швидше, не зміною їхнього змісту, а визначенням умов їх реалізації на певній території, у певний, точно позначений відрізок часу або стосовно якого-небудь колу суб'єктів тощо [63].

Під обмеженням прав і свобод людини слід також розуміти допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання у права та свободи людини, що відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності та пропорційності переслідуваної мети.

Метою обмеження права і свободи людини є охорона основних загальноновизнаних цінностей у суспільстві, до яких належать життя, свобода, гідність, здоров'я та моральність населення, а також підтримка державної безпеки, забезпечення громадського порядку та інших цінностей. Крім того, обмеження правовими засобами прав або свобод окремої особи може бути спрямоване на захист прав та свобод інших людей, що безпосередньо

впливає з основоположного принципу міжнародного права – принципу поваги до прав людини.

Усі вищенаведені погляди відбивають існуючі теорії обмежень права і свободи людини, які умовно розподілені на три наукові підходи.

Перший підхід: обмеження як міра обсягу права (свободи). Відповідно до цього підходу обмеження правами людини є зміна обсягу дії норми права, коли виникає необхідність узгодження суперечливих інтересів суспільства, держави та особистості. У цьому така зміна здійснюється, зазвичай, у бік зменшення обсягу (меж) права за збереження його змісту [7].

Цей підхід значною мірою відбиває дійсний стан речей. Дійсно, будь-яке обмеження, як би його не трактувати, так чи інакше спрямоване на зміну обсягу певного права чи свободи, причому завжди у напрямі зменшення цього обсягу, а не на їхнє скасування. Інша справа, що було б доцільним акцентувати увагу на тій обставині, що обмеження прав і свобод – це не будь-яка зміна обсягу прав і свобод, а по-перше, зміна, передбачена лише нормами права і тим, що володіє правовою формою та відповідним правовим змістом; а по-друге, зміна правомірна, тобто відповідна існуючій ієрархії нормативно-правових актів різної юридичної сили.

Другий підхід: обмеження як відхилення від правової рівності [60, с. 397]. Цей підхід пояснює обмеження як таке відхилення від правового принципу рівності (юридичної рівності), результатом якого є звуження обсягу права і свободи або розширення кола обов'язків.

У сучасній юридичній науці принцип правової рівності сприймається як наділення індивідів однаковими правами, обов'язками, відповідальністю при подібному типовому поведінці та ставлення до права. Проте насправді існує безліч прикладів те, що у праві закріплюються як рівність суб'єктів, і їх нерівність (шляхом надання пільг, встановлення привілеїв, імунітетів тощо.). При цьому навіть правова рівність має не абсолютний, а відносний характер, оскільки люди не рівні один одному за природою, своїми можливостями.

Третій підхід: обмеження як зміна змісту права і свободи людини. Така позиція заснована на результатах аналізу співвідношення філософських категорій «сутність» та «зміст» [58].

З погляду правової характеристики, подібний підхід тісно пов'язані з першим підходом, за яким обмеження права сприймається як зміна обсягу права, його звуження.

Відтак, узагальнюючи різні підходи до визначення поняття «обмеження прав і свобод людини і громадянина» було встановлено, що під даним поняттям слід розуміти допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання у права та свободи людини, що відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності та пропорційності переслідуваної мети.

При цьому головною метою обмеження права і свободи людини є охорона основних загальноновизнаних цінностей у суспільстві, до яких належать життя, свобода, гідність, здоров'я та моральність населення, а також підтримка державної безпеки, забезпечення громадського порядку та інші цінності.

У спеціальній літературі спостерігається розмежування понять «обмеження прав і свобод людини» та «межі здійснення прав та свобод». Як зазначає І. Панкевич, обмеження прав і свобод не можна повністю ототожнювати з межами здійснення прав і свобод, але водночас це багато в чому взаємопов'язані поняття [54].

Аналогічної думки дотримується й вітчизняний дослідник-конституціоналіст П. Рабінович, який зазначає, що реалізація (здійснення) права людини залежить від цілої низки чинників, які у своїй сукупності здійснюють вплив на встановлення меж його здійснення. Так, зокрема, автор зазначає, що [54, с. 42]:

- 1) межі права є можливим обсягом реалізації цього права його носієм;

2) чинники, що спрямовані на визначення меж здійснення права людини, є комплексом правових та неправових факторів, які своєю сукупною дією здійснюють вплив на обсяги реалізації права.

П. Рабінович вказує на те, що на сьогодні визначення поняття «межа права людини» безпосередньо пов'язано із поняттям «межа правового регулювання», під яким слід розуміти межу (кордон) певного соціального простору, на який розповсюджується та/або може бути розповсюджено правове регулювання [54, с. 42]. Виходячи з цього, автор пропонує наступне визначення поняттю «межа (обмеження) права людини»: «це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини» [54, с. 42] (міжнародно-правові або внутрішньонаціональні норми права, продукти нормотворення органів державної влади та/або міжнародних організацій).

Схожої думки дотримується Ю. Самович, який зазначає, що «межі» – це деякі кордони (чи рамки) здійснення права і свободи; і визначальним критерієм є критерій правомірності, тобто недотримання встановлених меж свідчитиме про неправомірне здійснення права і свободи, тобто про порушення. Обмеження права і свободи є саме встановленням меж, тобто меж здійснення та користування правами і свободами, перевищення яких і вважатиметься зловживанням або порушенням встановлених права і свободи [57, с. 159]. У цьому полягає подібність аналізованих понять. Але якщо межі здійснення права визначають умови реалізації права і не спрямовані на звуження його обсягу, то обмеження права є втручанням у таке право, а значить, передбачає звуження його обсягу.

Основними цілями допустимих обмежень основних прав і свободи людини є [12]:

- забезпечення належного визнання та поваги до прав інших людей;
- задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту у демократичному суспільстві.

Обмеження права і свободи є виправданими і правомірними лише тому випадку, якщо вони відповідають цілям, заради яких вони вводяться. Інакше мова йде не про обмеження, а про обмеження або порушення права.

Оскільки обмеження з позиції міжнародного права та внутрішнього законодавства мають бути правомірними, засоби обмежень повинні відповідати основним вимогам – вимогам законності. Це означає, що обмеження можуть вводитися тільки на основі закону, в межах, чітко допустимих законом, відповідно до вимог міжнародного права та суворо визначених цілей, зазначених у міжнародних документах.

При цьому як у міжнародних документах, так і у внутрішньодержавних законах, що містять підстави обмежень окремих прав та свобод громадян, слід уникати нечітких формулювань. Умови запровадження обмежень не повинні передбачати жодних двозначних чи множинних тлумачень, оскільки така невизначеність змісту положень законів може породити ситуації неправомірного обмеження права і свободи людини.

Не викликає сумніву та обставина, що держави, які вводять обмеження щодо прав і свобод своїх громадян, а також осіб, які тимчасово перебувають на їх території, повинні – незмінно, керуватися одним із загальновизнаних принципів міжнародного права – принципом поваги та дотримання прав та свобод людини.

У випадку, коли держава змушена вдатися до правомірних обмежень прав і свобод, слід безпосередньо керуватися обов'язком поважати і дотримуватися прав людини. Вважаємо, що держава повинна дотримуватися таких двох умов:

- 1) щоб обмеження, що вводяться, чітко відповідали критеріям законності, необхідності, доцільності та пропорційності переслідуваним цілям;
- 2) щоб не обмежувалися ті права та свободи, які в силу своєї правової природи не підлягають жодним обмеженням. Це положення можна вважати

«аксіомою» допустимості обмежень основних права і свободи людини. В іншому випадку, йтиметься вже про порушення прав та свобод [55, с. 120].

Таким чином, узагальнюючи різні наукові підходи до розуміння сутності поняття «обмеження прав і свобод», було запропоновано наступну дефініцію правовій категорії «обмеження прав і свобод людини і громадянина»: це допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання держави в особі її уповноважених органів у права та свободи людини, що відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності та пропорційності переслідуваної мети, що полягає у забезпеченні охорони основних загально визнаних суспільних цінностей (життя, свободи, гідності, здоров'я та моральності населення), а також забезпеченні національної безпеки держави, громадського порядку та інших цінностей.

1.2. Види обмежень прав людини і громадянина

Однією з найважливіших складових дослідження будь-якого правового явища є диференціація його проявів в залежності від сукупності тих чи інших ознак, які є підставами для такого розмежування.

У сучасній доктрині міжнародного права існує декілька класифікацій обмежень прав і свобод людини і громадянина, в основу яких покладено різні критерії, що, у свою чергу, зумовлено дослідженням тих чи інших аспектів проблеми обмежень прав і свобод, різними підходами до правової природи, сутності та змісту обмежень права і свободи.

Аналіз обмежень прав і свобод особистості дозволяє стверджувати, що обмеження, що окреслюють межі правомірної поведінки людини зменшують обсяг її прав (права), тобто дозволеної поведінки, мають власну специфіку на відміну від обмежень, накладених на суб'єкт у разі скоєння ним правопорушення.

Так, у першому випадку обмеження прав і свобод відрізняє те, що тут на перший план виходять превентивна та охоронна функції обмежень права і свободи людини і громадянина [55, с. 120]. Як зазначає А. Мерник, при встановленні та застосуванні таких обмежень більшою мірою потрібне виправдання необхідністю охорони інших, не менш значущих приватних та публічних інтересів, які можуть бути порушені, ніж їх захист, якщо суб'єкт продовжить здійснювати правомірну діяльність [30, с. 43].

У цьому випадку обмеження, що накладаються на права і свободи людини і громадянина у разі скоєння особою правопорушення:

- по-перше, відіграють роль юридичної відповідальності та мають характер покарання або супроводжують його заходом примусу та забезпечують таке покарання;

- по-друге, є насамперед захисними, каральними та правовідновними заходами;

- по-третє, застосовуються щодо такої категорії суб'єктів права і свободи як правопорушники;

- по-четверте, застосовуються відповідно до особливої процедури та порядку, певного права;

- по-п'яте, мета захисту інших конституційно-значущих інтересів виходить на перший план і більш очевидна, ніж у першому випадку [30, с. 43].

Ще однією класифікацією обмежень прав і свобод людини і громадянина є сформована у відповідності до умов (правового режиму), цілей, підстав, суб'єктів правових обмежень права і свободи людини і громадянина, змісту даних обмежень та порядку їх накладання. У цьому контексті доцільно розподіляти обмеження прав і свобод особистості на дві групи, представлені на рис. 1.1.

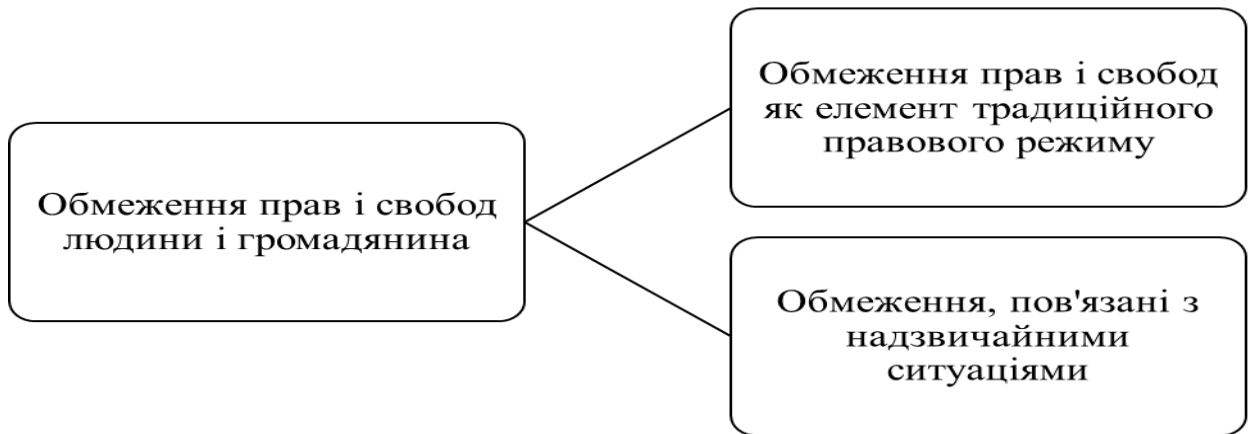

Рис. 1.1. Класифікація обмежень прав і свобод людини і громадянина
Джерело: складено автором на основі [23].

Розкриємо зміст представлених на рис. 1.1 двох груп обмежень прав і свобод людини і громадянина у сучасному міжнародному праві:

1. Група I «Обмеження прав і свобод як елемент традиційного правового режиму» включає в себе такі види обмежень:

1) обмеження прав і свобод людини з метою визначення меж правомірної поведінки:

- обмеження прав і свобод загального характеру;
- обмеження прав і свобод спеціальних суб'єктів права, зокрема залежно від професійної діяльності;

2) обмеження прав і свобод людини і громадянина у випадку скоєння особою правопорушення.

2. Група II «Обмеження, пов'язані з надзвичайними ситуаціями»:

- обмеження прав і свобод законослужняних громадян;
- обмеження прав і свобод під час скоєння особою правопорушення [23].

Отже, у сучасній міжнародно-правовій доктрині існує декілька класифікацій обмежень прав і свобод людини і громадянина, в основу яких покладено певні критерії (ознаки): 1) за критерієм виконання обмеженнями

превентивних та охоронних функцій; 2) за критерієм правових умов (мета, правовий режим, суб'єкти тощо) накладання обмежень на права і свободи людини і громадянина.

1.3. Концепція «допустимості обмежень прав і свобод людини і громадянина» в міжнародно-правовій доктрині та практиці

У сучасному міжнародному праві у правозахисних конвенційних механізмах передбачається, що держави мають змогу на законних підставах обмежувати осіб у користуванні низкою прав та свобод людини (наприклад, право на свободу вираження поглядів, право на невтручання в особисте та сімейне життя тощо), якщо такі обмеження спрямовані на забезпечення національної безпеки та охорону публічного порядку в державі.

Як зазначає юрист-міжнародник Л. Грицаєнко, для того, аби виконання правозахисних обов'язків державою здійснювалося у повній мірі в умовах запровадження обмежень прав та свобод людини, вони повинні відповідати низці вимог (рис. 1.2) з метою збереження демократичного суспільства [14, с. 53].

Рис. 1.2. Принципи допустимості обмежень прав і свобод людини і громадянина у міжнародному праві

Джерело: [14, с. 53–54].

Розглянемо представлені на рис. 1.2 засади концепції «допустимості обмежень прав і свобод людини і громадянина».

1. Принцип законності обмежень прав і свобод людини і громадянина. Виходячи з тлумачення положень міжнародно-правових норм, зокрема Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ, Конвенція), слід зауважити, що застосування державою-членом Ради Європи будь-яких заходів, які обмежують користування правами та свободами, є можливим виключно у тому випадку, якщо такі обмеження є чітко регламентованими на законодавчому рівні та дозволені законом [35, с. 15]. Для того, щоб національне законодавство могло «регламентувати обмеження», воно повинно:

- по-перше, бути доступним для розуміння громадян (люди повинні розуміти та усвідомлювати, яким саме чином закони обмежують їх права);

- по-друге, мати чіткі формулювання з метою забезпечення можливості регулювання людьми своєї поведінки;

- по-третє, відсутність зворотної сили норм чинного національного законодавства [2]. У цьому контексті положення ЄКПЛ є суголосними зі статтею 15 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., яка вимагає, щоб будь-яке положення, що містить визначення того чи іншого злочину, не кваліфікувало як кримінально-каране діяння, скоєне до набуття чинності цього положення як права, що застосовується [33]. Крім того, будь-які кримінальні покарання повинні обмежуватися тією сукупністю санкцій, що застосовувалися на момент скоєння злочину, і якщо прийнятий у подальшому кримінальний закон передбачає застосування більш легкого покарання, то останнє повинно бути винесене по відношенню до певного злочинця, який скоїв злочин, що зазіхає на національну безпеку держави [38, с. 284].

2. Принцип необхідності застосування обмежень прав людини є наступною вимогою щодо застосування обмежень прав і свобод людини,

визначених міжнародним правом, зокрема положеннями Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. та ЄКПЛ. Передбачається, що допустимі законні підстави для втручання можуть диференціюватися в залежності від того, про які права йде мова з урахуванням можливих обмежень та відповідних правозахисних угод, учасницею яких є держава. Серед таких законних підстав обмеження державою прав і свобод людини і громадянина держави можна виокремити такі:

- вимоги національної безпеки держави;
- підтримка суспільного (публічного) порядку;
- забезпечення охорони здоров'я та моральності населення;
- забезпечення захисту прав та свобод інших осіб.

Варто наголосити на тому, що проголошення мети держави «забезпечити національну безпеку», як правило, використовується державою як привід для розширення повноважень держави в інших сферах [38, с. 38]. У зв'язку із цим суддями Європейського суду з прав людини у ході тлумачення положень ЄКПЛ акцентується увага на тому, що на всі кримінальні злочини, які не підпадають під категорію «злочинів проти основ національної безпеки держави» (як правило, сюди прийнято відносити тероризм, екстремізм, сепаратизм, підбурювання до порушення військової дисципліни тощо [65, с. 115]) незважаючи на ступінь їх суспільної небезпеки, не повинна розповсюджуватися дія національного законодавства держави у сфері протидії злочинам, що спрямовані на порушення національної безпеки держави. Аналогічно й на протиправні діяння, що не підпадають під категорію вищевказану категорію, не повинні розповсюджуватися заходи боротьби з тероризмом, екстремізмом, сепаратизмом тощо, навіть у тому випадку, якщо вони скоєні особами, підозрюваними у скоєнні злочинів проти основ національної безпеки держави [18, с. 118].

3. Принцип пропорційності застосування обмежень прав і свобод людини. У доктрині міжнародного права під правовою категорією «пропорційність» прийнято розуміти ту додаткову гарантію, що вимагає від

держави демонструвати, що обмеження прав людини не підривають функціонування суспільства на засадах демократії [35, с. 16].

На думку З. Гбур, у міжнародній практиці та прецедентній практиці ЄСПЛ, пов'язаній із розглядом справ про порушення прав людини у ході реалізації антитерористичних заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки держави, зазначається, що будь-яке обмеження людини вільно користуватися своїми правами та свободами повинно бути необхідним для досягнення невідкладної мети «забезпечити дотримання та збереження основ національної безпеки держави», а його вплив на права та свободи бути суворо пропорційним характеру такої мети [12, с. 72].

Враховуючи наслідки злочинів проти основ національної безпеки держави (сепаратизму, екстремізму, тероризму тощо) для сфери прав людини, національної та міжнародної безпеки та інших внутрішніх та міжнародних аспектів життя суспільства, безумовно можна стверджувати про те, що боротьба з такими злочинами – це важливе завдання, яке може виступати обґрунтуванням застосування державою заходів щодо обмеження окремих прав людини. Проте під час розгляду скарг в ЄСПЛ здійснюється аналіз наявності зв'язку між важливістю мети держави, досягненню якої з боку держави-члена Ради Європи було прийнято заходи щодо обмеження прав людини, та тим, яким чином цей захід може бути співвіднесений з протидією реальній чи потенційній загрозі скоєння злочинів проти основи національної безпеки держави [35; 24], тобто суддями ЄСПЛ здійснюється оцінка внеску заходу щодо обмеження прав людини у регіональні рамки боротьби зі злочинністю та у захисті інших національних інтересів держави.

Яскравим прикладом реалізації концепції «допустимості обмеження прав людини» у контексті протидії злочинам проти національної безпеки держави є заборона на підбурювання до тероризму, сепаратизму, екстремізму, порушенню військової дисципліни тощо шляхом обмеження права на свободу на вираження поглядів (стаття 10 ЄКПЛ). Виходячи з вищенаведених положень, така заборона підбурювання повинна відповідати

критеріям (вимогам) обмеження прав і свобод людини, регламентованих ЄКПЛ, тобто:

- по-перше, бути законодавчо закріпленим (мати форму законодавчої норми у національному законодавстві держави-члена Ради Європи);

- по-друге, мати законну мету (відповідати вимогам забезпечення національної безпеки держави та охорони громадського порядку згідно положень пункту 3 статті 19 та узгоджуватися з положеннями пункту 2 статті 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., яким забороняється національна, расова та/або релігійна ненависть, представлена у формі підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства) [33];

- по-третє, бути необхідним та пропорційним (стосується того, яким чином на законодавчому рівні держави сформульовано заборону у національному законодавстві та яким чином вона застосовується у правозастосовній практиці у сфері протидії злочинам проти основ національної безпеки держави).

Аналізуючи зміст статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., можна констатувати, що вона дозволяє виключно такі обмеження права на свободу вираження поглядів, що є «необхідними» для досягнення цілей, визначених у пункті 3:

- забезпечення поваги права та репутації будь-якої особи (осіб);
- забезпечення охорони національної безпеки держави, публічного правопорядку, здоров'я та/або морального стану населення певної держави [33].

З цього випливає, що заборона підбурювання до скоєння злочинів повинна обмежуватися сукупністю реальних потреб забезпечення національної безпеки та/або охорони громадського порядку, при цьому необхідним є врахування потенційної ефективності обмеження статті 10 «Свобода вираження поглядів» ЄКПЛ з метою досягнення державою поставленої мети.

4. Принцип рівності та недискримінації – полягає у тому, що жодні обмеження прав і свобод людини і громадянина не повинні допускати дискримінацію, що суперечить положенням міжнародного права у галузі прав людини [19]. Крім того, всі обмеження повинні бути інтерпретовані виключно у відношенні та на користь права, до якого вони відносяться. Обмеження не можуть застосовуватись довільним чином.

Таким чином, у сучасному міжнародному праві існує концепція «допустимості обмеження прав і свобод людини і громадянина», що знаходить своє закріплення у положеннях Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. та Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Її метою є забезпечення належного рівня національної безпеки держави та охорони громадського порядку.

Встановлено, що застосування правомірних обмежень прав і свобод людини і громадянина повинно відповідати сукупності принципів міжнародного права, а саме: 1) повага принципу рівності та недискримінації; 2) принцип законності обмежень прав і свобод; 3) принцип необхідності; та 4) принцип пропорційності.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

2.1. Міжнародно-правова регламентація обмеження прав і свобод людини і громадянина

Міжнародна правова регламентація дерогації прав і свобод людини і громадянина знаходить своє закріплення у багатьох міжнародних документах універсального та регіонального характеру, серед яких можна відзначити:

- Загальну декларацію прав людини 1948 р.;
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.;
- Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.;
- Африканську хартію прав людини і народів 1981 р.;
- Американську конвенцію про права людини 1969 р. та ін.

Так, звертаючись до положень Загальної декларації прав людини 1948 р., яка приймалася як рекомендація, але в силу звичаю, що отримав обов'язкову силу, а також до положень інших міжнародно-правових

документів, можна стверджувати про те, що у п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. [21], ст. 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. [34], ст. 24 Документу Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ 1990 р. [17], ст. 11–12 Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. [3] використовується термін «обмеження».

Натомість, у статті 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. зустрічається термін «відступ держав від своїх зобов'язань»; в Американській конвенції про права людини 1969 р. [1] – термін «зупинення гарантій», а в Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод (прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 р.) використовується на рівних два поняття – «обмеження» (статті 8, 9, 10, 11 та 18) і «відступ від своїх зобов'язань» (стаття 15) [24].

На окрему увагу, на наш погляд, заслуговує формулювання «відступ держав від своїх зобов'язань», закріплений у ст. 15 ЄКПЛ та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р.

Зокрема, як було зазначено, відповідно до п. 1 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. допускається вжиття державами заходів «у відступ від своїх зобов'язань лише такою мірою, якою це потрібно гострою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їхніми іншими зобов'язаннями з міжнародного права та не спричиняють дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження» [33].

При цьому згідно з п. 2 ст. 4 Пакту відступ від зобов'язань не застосовується до таких основних прав, свобод і заборон, як: право на життя (ст. 6); заборона піддавати когось катуванням або жорстокому, нелюдському, такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (ст. 7); заборона рабства, работоргівлі та підневільного стану (пункти 1, 2 ст. 8); заборона позбавляти волі за невиконання будь-якого договірною зобов'язання (ст. 11); заборона скасування принципу, за яким кримінальний закон немає зворотної

сили (ст. 15); право кожного на визнання його правосуб'єктності (ст. 16); право кожного на свободу думки, совісті та релігії (ст. 18) [33]. Багато в чому подібні положення містяться в Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. Так, будь-яка держава-учасниця Конвенції «може вживати заходів у відступ від її зобов'язань лише в тому ступені, як це обумовлено надзвичайністю обставин, за умови, що такі заходи не суперечать іншим його зобов'язанням з міжнародного права» (ст. 15) [24].

Це положення не застосовується щодо таких прав, свобод і заборон: декларація про життя (ст. 2), крім загибелі людей внаслідок правомірних військових дій; заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 3); заборона рабства та підневільного стану (п. 1 ст. 4); заборона осуду за скоєння будь-якого діяння або за бездіяльність, яке згідно з діючим на момент його скоєння національним або міжнародним правом не було кримінальним злочином, і заборона накладення більш тяжкого покарання, ніж підлягає застосуванню в момент скоєння кримінального злочину (ст. 7) [24].

Користування правами і свободами людини пов'язані з певними обмеженнями. Хоча загальна система основних права і свободи людини нормативно склалася понад півстоліття з прийняттям Загальної декларації правами людини 1948 р. [21], сучасні реалії диктують необхідність подальшого вдосконалення міжнародного права прав людини, а також еволюції законодавства держав, що регулює порядок користування основними правами та свободами в юрисдикції окремої держави. Тому на практиці допустимість правомірного обмеження прав і свобод все частіше є очевидною необхідністю як для окремих держав, так і для світової спільноти в цілому, що набуває особливого значення в рамках протистояння наростаючій загрозі міжнародного тероризму, загрози військової агресії з боку країни-агресора Російської Федерації та інших держав-терористів.

У звичайних (не пов'язаних з надзвичайністю) умовах йдеться про «обмеження прав і свобод» у чітко встановлених у міжнародних документах

випадках (так «обмеженням» підлягають такі права: право на повагу до приватного та сімейного життя; свобода думки, совісті та релігії; свобода висловлювання думки, свобода зборів та об'єднань). В умовах надзвичайного стану, коли правовими засобами неможливо впоратися з надзвичайними обставинами, держава має право «відступити від своїх зобов'язань», що гарантують права та свободи, та прийнятих ним відповідно до міжнародного договору [4].

Таким чином, на сьогодні у сфері міжнародного права міжнародно-правова регламентація обмеження прав і свобод людини і громадянина знаходить своє відображення у багатьох міжнародних універсальних та регіональних інструментах у сфері захисту прав людини, з-поміж яких фундаментальне значення відіграють: Загальна декларація прав людини 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та інші. Положення цих документів здійснюють вплив на формування національного законодавства їх держав-учасниць, накладаючи обов'язок застосування дерогаційних заходів виключно тих, які відповідають нормам та звичаям міжнародного права.

При цьому існує певний перелік прав і свобод людини і громадянина, щодо яких не можуть застосовуватися державою дерогаційні заходи, зокрема: право на життя; катування; жорстоке або таке, що принижує людську гідність, поводження або покарання; рабство; тощо.

2.2. Роль Конвенції про захист прав людини і основоположних 1950 р. в системі обмежень прав і свобод людини і громадянина

У сучасних умовах розвитку українського суспільства та Української держави, яка стала на шлях євроінтеграції, відзначається інтенсифікація реформування вітчизняного законодавства із урахуванням найуспішнішої правової практики європейських держав стосовно застосування вимушених

обмежувальних заходів у сфері прав людини, в основу якої покладено правові норми Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та на тлумаченні цих норм у прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини, а також в рішеннях Європейської Комісії з прав людини, що функціонувала до листопада 1998 р.

Те, як держава ставиться до питання про обмеження прав і свобод своїх громадян, у яких межах, на основі яких обґрунтувань та з якою метою вона може користуватися визнанням за нею правом на дерогацію (відступ від взятих зобов'язань щодо дотримання прав), є важливим критерієм зрілості демократичного суспільства [4, с. 41].

Міжнародні договори про права людини дозволяють державам-учасницям вводити за певних умов правові норми, що обмежують застосування деяких прав, а також у разі виникнення на їхній території надзвичайних обставин відступати від виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань, спрямованих на захист прав людини та основних свобод, та зупиняти дію їх національного законодавства у цій галузі.

Дерогаційні заходи, яка наголошує А. Бущенко, вживаються тільки в тій мірі, якою це є необхідним державі в інтересах її безпеки, але вони не суперечать зобов'язанням, що випливають із міжнародного права [8, с. 20]. Норми, що дозволяють обмежити дію деяких прав людини, вводяться з метою встановлення рівноваги між правами окремих осіб та інтересами суспільства та держави в цілому, а також у тому випадку, коли між ними можуть виникнути суперечності.

Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод (далі в тексті — Конвенція) містить чотири статті, які безпосередньо регулюють обмеження прав людини: відступ від дотримання зобов'язань у надзвичайних ситуаціях (ст. 15); обмеження на політичну діяльність іноземців (ст. 16); заборона зловживань правами (ст. 17); межі використання обмежень щодо прав (ст. 18), а також підстави для запровадження обмежень

у користуванні правами, що гарантуються Конвенцією, у других пунктах статей 8, 9, 10 та 11 та у пунктах 3 та 4 статті 2 Протоколу № 4.

Обґрунтуванням для введення обмежень слугують подібними вимогами Конвенції, що містяться у зазначених статтях. Обмеження повинні бути «передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві на користь державної безпеки або громадського спокою, для підтримання громадського порядку, запобігання злочинам, охорони здоров'я чи моральності або для захисту прав і свобод інших осіб» [24].

Принципове значення має визнання становища, що обмеження державою правами людини є міра, застосування якої продиктовано виключно крайньою необхідністю. Це відображено і у статтях Конвенції, і у рішеннях Європейського Суду з прав людини щодо конкретних випадків, пов'язаних з обмеженням прав людини.

Заслуговує на окрему увагу відступ держави від дотримання зобов'язань у надзвичайних ситуаціях. Так, відповідно до положень статті 15 ЄКПЛ у користуванні правами та основними свободами людини може бути відступ від дотримання зобов'язань у надзвичайних ситуаціях («під час війни або іншого надзвичайного стану, що загрожує існуванню нації») [24]. Такі відступи неприпустимі лише щодо спеціально обумовлених прав, зазначених у пункті 2 цієї статті Конвенції: права на життя (ст. 2) (за винятком випадків загибелі людей внаслідок правомірних військових дій); заборони піддаватися катуванням і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (ст. 3); заборони утримувати в рабстві чи підневільному стані (п. 1 ст. 4) та покарання виключно на підставі закону (ст. 7) [24]. Це свідчить про цілком конкретні межі можливого обмеження правами людини.

«Будь-яка з Високих Договірних Сторін, яка використовує це право відступу, інформує вичерпним чином Генерального секретаря Ради Європи про введені нею заходи та про причини їх вживання. Вона також повідомляє про припинення дії таких заходів та поновлення здійснення положень Конвенції в повному обсязі» [4, с. 45].

Стаття 15 ЄКПЛ дозволяє державам обмежити здійснення деяких прав, передбачених Конвенцією, але лише за наявності низки суворо визначених та надзвичайних обставин та за умови, що такі заходи не суперечать зобов'язанням з міжнародного права. Так, у справі Греція проти Великої Британії (1969 р.) Європейська Комісія уточнила, що термін «надзвичайне становище» містить у собі поняття серйозної небезпеки, і тому для застосування статті 15 Конвенції необхідна наявність наступних умов:

1. Небезпека має бути реальною або неминучою.
2. Її наслідки мають загрожувати всій нації.
3. Під загрозою має бути продовження організованого життя товариств.
4. Криза або небезпека повинні мати винятковий характер у тому сенсі, що звичайні заходи або обмеження, які допускаються Конвенцією для збереження безпеки, здоров'я та порядку, є недостатніми [89, с. 87].

Таким чином, для встановлення «надзвичайного становища» мають бути відповідно до конвенційних норм достатні докази того, що такі умови справді існують.

Деякі країни-члени Ради Європи – Великобританія, Ірландія, Греція, Туреччина та інші – змушені були скористатися правом на дерогацію, посилалися у своїх діях саме на 15 статтю ЄКПЛ.

Так, Уряд Великобританії, враховуючи загрозу тероризму і ситуацію в Північній Ірландії, прийшов до думки про необхідність продовження практики проведення особливих арештів та затримання осіб, обумовленої надзвичайними обставинами. Використовуючи можливість застосування статті 15 Конвенції, вона інформувала у повному обсязі Генерального секретаря Ради Європи про заходи, що ведуть до відступу від своїх зобов'язань за Конвенцією відповідно до її пункту 3 статті 5 з 23 грудня 1988 р. до 23 березня 1989 р. (Резолюція Комітету Європи (90)23 від 24 вересня 1990).

Уряд Великобританії пішов на такий крок незабаром після ухвалення Європейським Судом у Страсбурзі рішення у справі «Броган та інші проти

Великобританії» (1988 р.), в якому вказувалося на неприпустимість у період розслідування затримання на тривалі терміни без доставки до судді осіб, навіть за підозрою їх у причетність до терористичної діяльності. Європейський Суд визнав у своєму рішенні від 29 листопада 1988 р., що затримання відповідними органами Великобританії названих заявників на тривалий термін без доставки судді є порушенням пункту 3 статті 5 Конвенції [71].

Заслуговує уваги питання обмеження, встановлювані державою, на політичну діяльність іноземців.

Так, законодавства європейських країн включають норми, що обмежують певні права іноземних громадян, проте багато в чому обґрунтування, що містяться в цих нормах, і межі обмеження прав не суперечать міжнародному праву. Можна стверджувати, що питання правового статусу іноземців та осіб без громадянства є досить відрегульованими міжнародними документами.

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Протоколи № 4 і № 7 до неї містять кілька правових норм, що стосуються прав іноземців, які проживають на законних підставах на території держави-учасниці Конвенції. Серед них лише одна норма статті 16 Конвенції дає можливість запроваджувати обмеження на політичну діяльність іноземців, причому ніщо у ст. 10 (свобода висловлювання думки), ст. 11 (свобода зборів та асоціацій) та ст. 14 (заборона дискримінації) не може розглядатися перешкодою в цьому для держави- учасника [24].

У Протоколі № 4 зазначено, що права, які надаються й іноземцям, які законно перебувають на території будь-якої держави: право на вільне пересування та свободу вибору місця проживання, а також право залишати будь-яку країну (п. 1 та 2 ст. 2). Проте держава відповідно до цієї статті Протоколу 4 може обмежити право іноземців на свободу пересування та свободу вибору місця проживання, коли це необхідно «на користь державної безпеки або громадського спокою...» (п. 3 ст. 2) [24; 45].

У цих же інтересах держава може застосовувати обмеження, встановлені у інших пунктах статей 8, 9, 10 та 11 Конвенції щодо прав як своїх громадян, так і іноземців.

Заборона зловживань правами. Конвенція та Європейський Суд з прав людини вказують на неприпустимість перевищення меж запровадження обмежень у користуванні правами та на незаконність зловживань ними. У статті 17 забороняється державам, групам або окремим особам «займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав і свобод, визнаних у цій Конвенції, або на їх обмеження більшою мірою, ніж це передбачається у Конвенції» [24]. Тобто йдеться про заборону зловживань правами на скасування або обмеження прав.

Аналіз статті свідчить про те, що межа в обмеженні прав може бути порушена як державою (у цьому випадку звинувачення проти нього висувається особою або групою осіб), так і групою або окремою особою (тоді проти них висувається обвинувачення державою). Стаття 17 може застосовуватись лише у зв'язку з порушенням прав, гарантованих іншими статтями Конвенції. Хоча українське законодавство не містить аналогічної заборони, але положення 17 статті Конвенції враховується при розробці та прийнятті законів, що регулюють користування правами.

В інших пунктах низки статей Конвенції прямо передбачено межі користування правами і свободами та включено конвенційні обмежувальні обґрунтування. Такі обмежувальні положення введені при наданні права на повагу особистого та сімейного життя, на недоторканність житла та таємниці листування (ст. 8), свободи думки, совісті та релігії (ст. 9), свободи вираження поглядів (ст. 10), свободи зборів та асоціацій (ст. 11), а також свободи пересування (п. 3 та 4 ст. 2 Протоколу № 4) [45].

Оскільки при застосуванні цих положень часто виникали певні труднощі: чи вважати підстави для обмежень, перелічених у вищезгаданих статтях, вичерпними чи держава має широкі повноваження щодо обмеження дій окремих осіб, принаймні деяких груп таких осіб (наприклад, щодо

ув'язнених, безхаток), то ці питання стали предметом розгляду Європейського Суду з прав людини при прийнятті рішень у ряді справ.

Суд визнав, що оскільки держава може розглядати становище цієї особи як члена певної групи, що означає визнання даного фактору при обмеженні його прав і свобод, воно має діяти законним чином у межах конкретних обмежувальних положень відповідних статей Конвенції. Це було підтверджено у справі «Голдер проти Великої Британії» (1975 р.) [15; 8].

Щоб держави не зловживали повноваженнями, властивими такому широкому тлумаченню, Європейська Комісія встановила правило «суворого тлумачення». Так, при розгляді справи «Санді Таймс проти Великої Британії» (1979 р.) Комісія у своєму рішенні констатувала: «Суворе тлумачення» означає, що жодні інші критерії, крім тих, що згадані в положенні про застереження, не можуть бути підставою для будь-яких обмежень, і що ці критерії, у свою чергу, повинні бути витлумачені таким чином, щоб сенс слів не був розширений у порівнянні із загальноприйнятим змістом» [15].

Будь-які відступи від дотримання прав Конвенції повинні бути переконливо мотивовані, пов'язані з формальностями, умовами, обмеженнями або санкціями, встановленими законом, відповідати конвенційним обмежувальним обґрунтуванням.

У статтях Конвенції, що містять обмежувальні положення (статті 8, 9, 10, 11), використовуються вирази «передбачено законом» та «встановлено законом». Європейський Суд у справі «Мелоун проти Великобританії (1984 р.) встановив вимоги, які мають пред'являтися до визначення того, чи дотримано законності відповідно до Конвенції при розгляді справ, пов'язаних з порушеннями прав людини [92]. Такими вимогами є: достатня доступність закону – будь-яка людина повинна мати можливість отримати всі необхідні відомості про застосування відповідних правових норм для її справи; достатня точність викладу норм закону та їх передбачуваність –

будь-яка людина змогла б співвіднести свої дії з нормами закону та здійснення державою своїх повноважень відповідно до законних цілей.

Таким чином, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. являє собою регіональний конвенційний механізм, що відіграє визначну роль у системі обмежень прав і свобод людини і громадянина. У статті 15 Конвенції міститься можливість держави відходити від зобов'язання щодо дотримання прав людини у випадку надзвичайної ситуації. Встановлено, що підставами для застосування положень статті 15 Конвенції є: 1) неминучість та реальність небезпеки; 2) загроза існуванню нації; 3) знаходження під загрозою продовження організованого життя товариства; 4) винятковий характер кризи або небезпеки.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

3.1. Обмеження права свободи пересування

Право на свободу пересування є одним із найважливіших природних прав людини. Так, свобода пересування часто є необхідною передумовою для реалізації інших прав і свобод, зокрема, права на працю, права на освіту, права на охорону сімейного життя, а іноді й права на життя. У ХХ ст. право на свободу пересування було закріплено практично у всіх національних конституціях, а також в універсальних та регіональних міжнародних правових актах, спрямованих на захист прав людини.

У пункті 1 статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. проголошується: «Кожному, хто законно перебуває на території

будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування та свободу вибору місця проживання» [33].

Аналізуючи зміст зазначеного положення, варто зауважити, що слово «кожний» слід тлумачити як право, що поширюється як громадян цієї держави, та і на іноземців, тобто осіб без громадянства та іноземних громадян. У той же час, громадяни де-факто мають абсолютне право перебування на території власної держави, і, таким чином, завжди перебувають на законній основі на її території. Питання про те, чи є перебування тієї чи іншої особи-резидента іноземної держави на території конкретної держави легітимним, підпадає під регулювання внутрішньонаціонального законодавства такої держави-перебування, відповідно до якого стосовно в'їзду іноземців на територію держави можуть запроваджуватися обмеження за умови, що вони відповідають міжнародним зобов'язанням держави.

У практиці Комітет з прав людини (далі – КПЛ) відзначається декілька справ, у яких заявники скаржилися на обмеження права пересування на території своєї держави. У всіх зазначених справах Комітет з прав людини визнав порушення пункту 1 статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [33].

На сьогодні питання обмеження права людини на пересування можна розглядати в декількох аспектах, а саме:

- з позиції права особи залишати країну громадянства та свободи еміграції;
- з позиції допустимості цілей втручання держави у свободу пересування громадян;
- з позиції права особи на в'їзд до своєї країни громадянства.

Розглянемо кожен із них більш детально.

1. Право особи залишати країну громадянства та свобода еміграції.

Частиною 2 статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права встановлюється: «Кожна людина має право залишати будь-яку країну, включаючи свою власну» [33].

Право залишати країну включає право виїзду з неї з різними цілями (туризм, бізнес, навчання, візит до родичів та друзів тощо) та на різний термін (як на короткий, так і на більш тривалий термін, а також виїзд на постійне місце проживання). Зазначене право поширюється на «кожного», тобто як на громадян, так і на іноземців: «Свобода залишати територію держави не може обумовлюватися наявністю будь-якої конкретної мети або терміном, протягом якого індивід бажає перебувати за межами території держави. Це положення охоплює як поїздки до зарубіжних країн, так і остаточну еміграцію з країни. Аналогічним чином, право індивіда на вибір держави призначення є складовою відповідної правової гарантії. Оскільки сфера застосування пункту 2 статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права не обмежується особами, які законно перебувають на території держави, іноземець, якого відповідно до законодавства висилають із держави, також має право на вибір держави призначення за умови згоди з боку цієї держави» [63].

У практиці КПЛ першими справами, в яких Комітет констатував порушення положень частини 2 статті 14 Пакту, були «справи про паспорти» проти Уругваю [33].

Так, у справі «Софі Відаль Мартінс проти Уругваю», автору повідомлення, журналістці, уругвайській громадянці, яка проживала в Мексиці і була власником паспорта, виданого їй у Швеції та дійсного протягом 10 років за умови, що його дійсність буде підтверджена через п'ять років, було відмовлено у такому підтвердженні уругвайською владою без жодного пояснення кілька разів у період з 1975 р. по 1977 р.

У подальшому у 1978 р. авторка звернулася до уругвайського консульства в Мексиці з проханням надати їй новий паспорт. За два місяці після подання заяви їй повідомили, що Міністерство внутрішніх справ

відмовилося схвалити видачу їй нового паспорта. Потім вона оскаржила це рішення, яке пізніше було офіційно підтверджено уругвайським Міністерством закордонних справ без вказівки будь-яких причин. Натомість автору було запропоновано документ, який дозволяв їй здійснити поїздку до Уругваю, але не давав права виїхати з країни знову. Заявниця відхилила цю пропозицію з причин особистої безпеки.

Комітет з прав людини констатував порушення статті 12 частини 2 Пакту, виходячи з тих міркувань, що видача паспорта уругвайському громадянину з усією очевидністю є питанням, яке підпадає під юрисдикцію уругвайської влади, і з цією метою він «підлягає юрисдикції» Уругваю. Більше того, паспорт є засобом, що дозволяє особі «залишати будь-яку країну, включаючи свою власну» [28, с. 198–199; 33], як це вимагається відповідно до положень статті 12 (2) Пакту. Отже, із самої природи цього права випливає, що у випадку громадянина, який проживає за кордоном, воно покладає зобов'язання як на державу проживання, так і на державу громадянства. Комітет з прав людини дотримувався виходив з того, що оскільки події відбувалися після 23 березня 1976 р. (дати набуття чинності Пактом щодо Уругваю), це свідчать про порушення статті 12 (2) Пакту, оскільки Софі Відаль Мартінс було відмовлено у видачі їй паспорта без жодного виправдання, позбавляючи її цим права виїжджати з будь-якої країни, включаючи її власну [28, с. 199].

Наступною цікавою справою є справа «Ліхтенштейн проти Уругваю», де КПЛ підтвердив свою аргументацію, уточнивши, що державі мають право відмовляти у видачі паспорта певним особам, проте обмеження повинні відповідати частині 3 статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Крім того, Комітетом було наголошено, що видача проїзних документів країною, в якій нині проживає особа, не знімає обов'язку у видачі паспорта з боку держави, громадянство якої вона має. Подібні рішення Комітет виніс у справах «Монтеро проти Уругваю» та «Нунез проти Уругваю» [28, с. 200].

У справі «Анхель М. Оло Баамонде проти Екваторіальної Гвінеї» заявник, який був колишнім державним службовцем та землевласником, майно якого було конфісковано, стверджував, а держава не заперечувала, що в березні 1986 р. у нього двічі відібрали паспорт і що йому було відмовлено в праві виїхати з своєї країни за власним бажанням.

КПЛ констатував у цій справі порушення пункту 1 та 2 статті 14 Пакту. Таким чином, «для того, щоб особи могли здійснювати права, що гарантуються пунктом 2 статті 12, щодо держави проживання та держави громадянства запроваджуються певні зобов'язання. Оскільки поїздки в інші країни, як правило, вимагають наявності відповідних документів, зокрема паспорта, право залишати країну має включати право на отримання необхідних проїзних документів. Завдання щодо видачі паспортів, зазвичай, покладається на державу громадянства відповідної особи. Відмова держави видати паспорт або продовжити термін його дії для громадянина, який проживає за кордоном, може позбавити цю особу права залишати країну проживання та виїжджати в інші країни» [28, с. 202–203].

2. Обмеження права на свободу пересування.

Як зазначає відомий юрист-міжнародник І. Лукашук, право на свободу пересування не є абсолютним [28, с. 203]. Частина 3 статті 12 Пакту присвячена можливим обмеженням свободи пересування, оскільки в ній проголошується: «Згадані вище права не можуть бути об'єктом жодних обмежень, крім тих, що передбачені законом, необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення чи прав і свобод інших та сумісні з іншими правами, що визнаються в цьому Пакті» [33].

У Протоколі №4 до Європейської конвенції з прав людини зазначено ще одну підставу для обмеження: «на користь запобігання злочинам» [45]. Воно не було включено до Пакту, оскільки охоплюється клаузулою про охорону громадського порядку.

На сьогодні у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права регламентовано, що:

1) Обмеження мають бути передбачені законом.

Як і статті 9, ч. 3 ст. 18, ч. 3 ст. 19, ч. 2 ст. 22 Пакту, так і стаття 12 вимагає, щоб обмеження свободи пересування були «передбачені законом» [33].

На думку коментаторів до Пакту та самого Комітету з прав людини під «законом» у розумінні статті 12 Пакту розуміється акт парламенту або відповідна йому неписана норма загального права [33].

Європейський Суд з прав людини у 2010 р. розглянув справу «Кокс проти Туреччини». Заявниця, громадянка США, яка викладала в турецькому університеті, висловлювалася з гострих політичних питань, включаючи геноцид вірмен та курдську проблему. В результаті її було вислано з країни, і в її паспорті було проставлено штамп про заборону на в'їзд до Турецької Республіки. Вона зробила низку безуспішних спроб зняти зазначену заборону. ЄСПЛ наголосив, що заборона на в'їзд заявниці пов'язана з її правом на свободу вираження поглядів. Це право на думку Суду здійснюється «незалежно від кордонів» та його захист не залежить від того, хто його реалізує – громадянин чи іноземець [72].

2) Обмеження прав і свобод людини і громадянина повинні бути сумісні з іншими правами, що визнані Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р.

Як зазначає професор О. Мещерякова, у разі сумнівів, зазначена норма може стати вирішальною в оцінці того, чи є допустимим обмеження свободи пересування. Наприклад, якщо особа обмежується в праві покинути країну (або, навпаки, в'їхати до країни) виключно через її релігійні чи політичні переконання, таке обмеження (навіть якщо вона переслідує законну мету «збереження національної безпеки») не буде сумісним із заборonoю на дискримінацію, закріпленим у статті 26 Пакту [31, с. 102].

3) Обмеження прав і свобод людини і громадянина повинні бути необхідними та пропорційними.

У пункті 3 статті 12 чітко зазначається, що недостатньо лише того, щоб обмеження слугували досягненню дозволених цілей; вони також повинні бути необхідними для захисту національних інтересів держави.

Як зазначає Л. Тимченко, дерогаційні заходи повинні відповідати принципу пропорційності; вони повинні бути доречними для виконання своєї захисної функції; вони повинні бути найменш обмежувальний засіб з числа тих, за допомогою яких може бути досягнутий бажаний результат; і вони повинні бути відповідними інтересу, що захищається.

Автор наголошує, що принцип пропорційності повинен дотримуватися не лише у законодавстві, в якому передбачаються обмеження, а й адміністративною та судовою владою у процесі застосування законодавства [63].

Так, у справі «Батирів проти Узбекистану», КПЛ визнав порушенням принципу пропорційності арешт та подальше притягнення до кримінальної відповідальності особи, звинуваченої (крім іншого) у незаконному (з простроченою виїзною візою) виїзді за кордон.

«Держави повинні забезпечувати, щоб будь-які процедури, пов'язані зі здійсненням або обмеженням цих прав, здійснювалися в найкоротші терміни і наводилися причини, що виправдовують застосування обмежувальних заходів» [63].

3. Допустимість цілей втручання держави у свободу пересування громадян. У цьому аспекті передбачається низка вимог до держави, що застосовує дерогаційні заходи:

1) Охорона державної безпеки та/або громадського порядку як ключові підстави для втручання держави у свободу пересування.

Однією з небагатьох справ, у якій обмеження на виїзд за кордон, запроваджені державою, були визнані КПЛ правомірними, є справа «Пелтонена проти Фінляндії». У даній справі громадянину Фінляндії, який

проживав у Швеції, було відмовлено у видачі фінського паспорта у зв'язку з тим, що він, будучи військовозобов'язаним, ухилявся від призову на військову службу.

Комітет з прав людини послався на Підготовчі матеріали до Пакту, які свідчать про те, що право залишати країну не може бути затребуваним з метою ухилення від зобов'язання проходити військову службу. Тому держави-учасниці Пакту, законодавство яких передбачає систему обов'язкової національної служби, можуть накладати розумні обмеження на право осіб, які не пройшли таку службу, залишати країну до її завершення, за умови, що виконуються положення частини 3 статті 12 Пакту [63]. Комітет зазначив, що «обмеження свободи пересування осіб, які ще не пройшли військову службу, в принципі слід вважати необхідними для захисту державної безпеки та громадського порядку» [66], і констатував відсутність порушень Пакту у цій справі.

У справі «Мігель Гонсалес дель Ріо проти Перу» заявник з 10 лютого 1982 р. до 28 грудня 1984 р. обіймав в уряді Перу посаду генерального директора пенітенціарної системи. У березні 1985 р. він був звинувачений Генеральним контролером у незаконному привласненні урядових коштів у зв'язку із закупівлею товарів та наданням контрактів на будівництво додаткових пенітенціарних установ. Щодо нього було порушено кілька кримінальних справ, внаслідок чого йому було заборонено залишати країну. Їхній розгляд за твердженням автора навмисне затягувався: «автор стверджує, що Верховний суд протягом ряду років тримав його справу «під сукном» і що голова суду у відповідь на його запити нібито повідомив йому, що розгляд «відкладатиметься якомога довше», допоки він (голова суду) обіймає цю посаду, оскільки питання має політичний характер, і він не хотів би, щоб преса поставила під сумнів остаточне рішення, яке, мабуть, буде прийняте на користь пана Гонсалеса» [66].

КПЛ зазначив, що «проведення судового розгляду може виправдовувати обмеження права залишати свою країну. Однак, коли судове

провадження не виправдано затримується, обмеження права залишати свою країну не є обґрунтованим. У цьому випадку обмеження волі Гонсалеса залишати Перу діє протягом семи років і дата припинення його дії залишається невідомою. Комітет вважає, що це положення порушує права заявника, передбачені пунктом 2 статті 12; у зв'язку з цим він наголошує, що порушення прав людини, передбачених у статті 12, може бути пов'язане з порушенням його права на справедливий судовий розгляд, передбаченого статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права» [64].

У кількох справах, розглянутих КПЛ, незважаючи на наявність посилок держав на необхідність обмеження свободи пересування на підставі державної безпеки та громадського порядку, Комітет визнав втручання необґрунтованим та непропорційним.

Так, у 2014 році КПЛ розглянув справу «Клода Орі проти Франції», за поданою скаргою члена «мандрівної громади», як у Франції називаються члени громади ромів. Оскільки він не мав постійного місця проживання і проживав в автофургоні, на нього поширювалася дія Закону, згідно з яким заявник повинен був мати дозвіл на пересування та регулярно прибувати для його візування до компетентних органів, інакше він міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

У 2004 р. Клод Орі, не маючи регулярного доходу, був власником колійної книжки, яка підлягала щоквартальному візуванню в правоохоронних органах, видана 2 лютого 1998 р. і візувалася востаннє 27 серпня 2003 р.

29 лютого 2004 р. заявник їхав на своєму автофургоні на роботу та був зупинений для перевірки жандармами. Вони звернули увагу заявника на те, що він не має позначки у його дозволі на пересування. У результаті заявника було засуджено до штрафу в 150 євро, розмір якого вищими судовими інстанціями було знижено до 50 євро. Держава-відповідач пояснила, що обмеження, передбачені французьким законодавством, продиктовані міркуваннями громадського порядку. Зокрема, вимога бути в

адміністративних органах для проставлення візи у дозволі на пересування пояснюється прагненням підтримувати з членами «мандрівної громади» адміністративний контакт та проводити ймовірні перевірки заходи.

Комітет визнав, що «для забезпечення безпеки та громадського порядку державі-учасниці необхідно вживати контрольних заходів для того, щоб особи, які регулярно змінюють місце проживання, були і залишалися ідентифікованими та доступними для контакту» однак зазначив, що «державі-учасниці не продемонструвала, що необхідність бути через певні періоди часу для візування колійної книжки, а також вводити за порушення цього обов'язку кримінальне покарання у вигляді штрафу є необхідними та пропорційними очікуваному результату заходами. З цього Комітет зробив висновок, що подібне обмеження права на вільне пересування заявника не було сумісне з умовами, передбаченими у пункті 3 статті 12, і, отже, стало порушенням пункту 1 статті 12 Пакту» [33; 63].

2) Охорона здоров'я чи моральності населення – наступна підстава для обмеження державою прав особи, що міститься у багатьох міжнародно-правових актах, включаючи статті Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Класичним прикладом обмеження свободи пересування є карантинні заходи для виявлення вогнища небезпечних інфекційних захворювань. Обмеження свободи пересування можливе у зв'язку з техногенними катастрофами, природними катаклізмами, землетрусами, виверженнями вулканів, лісовими пожежами тощо обставинами, що загрожують життю чи здоров'ю особистості.

Щодо захисту моральності населення, то в практиці КПЛ не було подібних справ. Під час обговорення Пакту вказувалося, що ця підстава може бути використана, наприклад, для територіального обмеження місць, де допустиме проституція (так звані «райони червоних ліхтарів» у країнах, де проституція є легальною). В'їзд на територію держави може бути заборонено особам, які залучені до торгівлі людьми [33].

3) Захист права і свободи інших осіб – ця підстава не знайшла широкого застосування обмеження свободи пересування. Тим не менш, у справі «Лавлейс проти Канади» КПЛ визнав допустимим запровадження обмежень на право проживання в резервації, спеціально створеної для певних національних та етнічних меншин, якщо такі обмеження застосовуються для захисту ресурсів громади та збереження її ідентичності.

Водночас «встановлені законом обмеження, що впливають на право проживати в резервації особі, що належить до розглянутої національної меншини, повинні бути обґрунтовані та об'єктивно виправдані та відповідати іншим положенням Пакту, взятого загалом». Зокрема, такі обмеження не можуть мати дискримінаційного характеру [63].

Держави мають право запроваджувати обмеження на свободу пересування осіб для того, щоб, наприклад, забезпечити виконання зобов'язань щодо виплати аліментів неповнолітній дитині або дружині-інвалідові.

4. Право особи на в'їзд до своєї країни.

Частина 4 статті 12 Пакту проголошує: «Ніхто може бути довільно позбавлений права на в'їзд до своєї країни» [33].

Варто звернути увагу на те, що на відміну частини 2 статті 3 Протоколу № 4 до ЄКПЛ, що гарантує право на в'їзд до своєї країни лише громадянам, Пакт закріплює це право для всіх [24; 33].

У практиці КПЛ вже на початковій стадії його існування виникла необхідність визначити, що розуміється під «власною країною» стосовно осіб без громадянства або іноземних громадян, які постійно проживають за межами держави свого громадянства.

Так, у справі «Стюарт проти Канади» щодо громадянина Великої Британії, який проживав у Канаді з 7-річного віку, було прийнято рішення про депортацію у зв'язку з тим, що той скоїв понад 40 правопорушень. Стюарт спробував оскаржити рішення, стверджуючи, що Канада є його країною за змістом статті 12 Пакту, а якщо він буде депортований, то в силу

канадського імміграційного законодавства не зможе більше ніколи в'їхати в Канаду, що порушує відповідну норму Пакту.

КПЛ ухвалив рішення, що «поняття «своя власна країна» не обмежується громадянством у формальному сенсі слова, тобто громадянством, набутим на підставі народження або офіційно наданим, воно охоплює щонайменше осіб, які в силу своїх особливих зв'язків чи правопретензій щодо цієї країни неспроможні вважатися просто іноземцями. Це стосується, зокрема, громадян тієї чи іншої країни, які були позбавлені громадянства порушуючи міжнародне право, і до тих осіб, чия країна громадянства стала складовою іншої національної освіти, в громадянстві якої їм відмовлено... Більше того, формулювання пункту 4 статті 12 допускає ширше тлумачення, яке може охоплювати інші категорії осіб, які тривалий час проживають у країні, зокрема осіб без громадянства, довільно позбавлених права набувати громадянство країни проживання» [63].

Оскільки Чарльз Стюарт не підпадав під жодну з вищезгаданих категорій і не намагався отримати канадське громадянство протягом усього свого життя в країні, КПЛ відмовився поширити на нього гарантії, передбачені частиною 4 статті 12 Пакту, і не побачив у його депортації порушення Пакту. Вісім членів КПЛ висловили незгоду з цим рішенням, вважаючи підхід КПЛ надто обмежувальним [32].

КПЛ прийняв аналогічне рішення у справі «Канепа проти Канади», в якому йшлося про депортацію італійського громадянина, який проживав на території Канади з п'ятирічного віку та вчинив 37 злочинів [32].

Варто наголосити на тому, що надалі практика КПЛ еволюціонувала у бік більш ліберального підходу.

Поворотним пунктом у юриспруденції Комітету стала справа «Нюстром та інші проти Австралії», розглянута у 2011 р. Заявник у цій справі був громадянином Швеції з народження, проте у віці 27 днів прибув на територію Австралії разом із матір'ю та сестрою і прожив там понад 30 років.

Не відрізняючись законослухняною поведінкою, заявник неодноразово притягувався до кримінальної відповідальності, у тому числі у 16-річному віці – за зґвалтування за обтяжливих обставин десятирічної дитини, а також за підпали та інші злочини, пов'язані з псуванням майна, за озброєні пограбування, крадіжку із зломом, різні порушення правил дорожнього руху та злочини, пов'язані зі зберіганням та вживанням наркотиків. У тринадцятирічному віці його було передано під опіку держави.

Заявник зловживав алкоголем, що стало причиною скоєння ним більшості злочинів, за які він був засуджений. У 2004 р. його постійну австралійську візу було анульовано, і після безуспішних спроб оскаржити це рішення, Нюстром був депортований до Швеції.

У своєму повідомленні, крім іншого, заявник стверджував, що Австралія порушила пункт 4 статті 12 Пакту. КПЛ, наголосивши, що «формулювання «своя власна країна» передбачає врахування таких факторів, як тривалість проживання в країні, наявність тісних особистих та сімейних зв'язків та наміри залишитися в країні, а також відсутність таких зв'язків в іншому місці, ухвалив: «У даному випадку заявник опинився у країні у віці 27 днів, його основна сім'я живе в Австралії, його ніщо не пов'язує зі Швецією і він не говорить шведською. З іншого боку, його зв'язки з Австралією настільки сильні, що австралійський Федеральний суд повного складу у своєму рішенні 30 червня 2005 р. визнав його «інтегрованим членом австралійського суспільства»; він виконував безліч обов'язків громадянина і з ним зверталися як з такими з багатьох питань, пов'язаних з його цивільними та політичними правами, такими як право голосувати на місцевих виборах або служити в армії. Крім того, заявник стверджує, що він ніколи не клопотав про набуття австралійського громадянства, оскільки вважав себе австралійським громадянином.

Заявник стверджує, що він був переданий під опіку держави у віці 13 років і що держава жодного разу не ініціювала процедуру набуття ним

громадянства протягом усього періоду, поки вона була його опікуном. Комітет зазначає, що держава-учасниця не спростувала це твердження.

Через виняткові обставини цієї справи Комітет вважає, що заявник довів, що Австралія є його «власною країною» за змістом пункту 4 статті 12 Пакту, враховуючи його тісні зв'язки з Австралією, проживання його сім'ї в Австралії, володіння державною мовою, тривалість його перебування в країні та відсутність будь-яких інших зв'язків, крім громадянства Швеції» [33; 32].

Щодо тверджень про довільний характер його депортації, то Комітет нагадав про своє зауваження загального порядку № 27 про свободу пересування, в якому він зазначив, що навіть втручання, передбачене законодавством, має відповідати положенням, цілям та завданням Пакту і має у будь-якому випадку, бути розумним за відповідних конкретних обставин. Комітет вважає, що обставини, за яких позбавлення права на в'їзд у свою країну могло бути розумним, є дуже нечисленними, якщо вони існують взагалі.

З урахуванням вищесказаного Комітет дійшов висновку про те, що депортація заявника була довільною, а отже, має місце порушення пункту 4 статті 12 Пакту [33].

Таким чином, у сучасному міжнародному праві Комітет з прав людини відзначає високу значущість права на свободу пересування особи. У юриспруденції Комітету наголошується, що із статті 12 випливає обов'язок держави забезпечити видачу паспортів особам, які перебувають під його юрисдикцією. Лише в окремих випадках можуть застосовуватися обмеження свободи пересування, вони повинні бути передбачені законом, бути обґрунтовані, розумні і пропорційні.

3.2. Допустимі обмеження права на доступ до правосуддя у міжнародному праві

У правовій літературі загальноновизнаним є розподіл прав на абсолютні, тобто які підлягають обмеженню, та такі права, що можна обмежувати.

Одним із прав людини і громадянина, що втратили свій «абсолют», є право особи на доступ до правосуддя. Це зумовлено тим, що ЄСПЛ неодноразово вказував, що можливість обмеження даного права обумовлена самою його природою: доступ до правосуддя підлягає державному регулюванню, яке може відрізнятися відповідно до потреб суспільства та його індивідів та наявних ресурсів [69]. Ця позиція підтримується і на практиці Комітету ООН з прав людини, який допускає встановлені законом обмеження права, якщо вони не заперечують його суть [77].

Як вказує Суд ЄС, право на доступ до правосуддя не є безмежним прерогативами, воно може бути обмежене, якщо це відповідає меті забезпечення публічних інтересів і не означає непропорційне та нетерпиме втручання, яке порушує сутність гарантованого права [73].

Водночас зазначена позиція міжнародних органів не завжди поділяється у сучасній міжнародно-правовій доктрині. Так, зокрема, окремі автори (С. Баранов, О. Біляєвська, Л. Головка, С. Голубок та інші), відзначають абсолютний характер доступу до правосуддя, що впливає із норм національного та міжнародного права [2; 8; 16; 56; 91]. В основі такої позиції лежить визнання ідентичності права на доступ до правосуддя та права на судовий захист.

Беручи до уваги положення ст. 55 Конституції України, згідно з якими право на судовий захист не може бути обмежене за надзвичайних обставин, автори роблять висновок про те, що право не можна обмежити «за жодних обставин» [27]. М. Савчин зазначає, що, оскільки звернення до суду є гарантією реалізації всіх прав і свобод, такі права та свободи стають ілюзорними та, по суті, безглуздими без правосуддя [56]. Відтак відсутність цього права зводить інші права людини до рівня декларації.

О. Дзьобань розглядає право на доступ до правосуддя як одне з основних невідчужуваних та необмежуваних прав людини, оскільки:

– по-перше, право на доступ є найважливішим засобом правового захисту, який отримав визнання та закріплення у міжнародно-правових актах;

– по-друге, зазначене право впливає з особливих властивостей та рис судового захисту, до яких належать: 1) необмеженість (загальність) судового захисту; 2) поширення попри всі без винятку права і свободи, що належать індивіду в силу конституцій, інших внутрішньодержавних законів та міжнародних угод [16, с. 125].

Таким чином, автор робить висновок, що право особи звертатися до компетентного суду не може бути обмежене або скасоване.

Водночас подане вище тлумачення права на доступ до правосуддя не означає, що авторами визнається можливість звернутися до правосуддя з приводу та за будь-яких обставин. Так, наприклад, Т. Дудаш зазначає, що локальні процесуально-технічні «обмеження» є скрізь, інакше «паде будь-яка процесуальна система» [19]. Так, можливе обмеження кількості інстанцій, у яких можна оскаржити порушення; встановлення термінів оскарження тощо.

Аналогічно, є певні обмеження права індивідів на звернення до міжнародних органів. Правило, відповідно до якого доступ до міжнародних органів правосуддя можливий лише за умови згоди держави, продовжує виступати межею права на доступ до правосуддя, що впливає із поняття суверенітету держави та особливостей формування норм міжнародного права. Водночас слід зазначити позицію низки вчених, які наголошують на необхідності надання доступу до міжнародних органів незалежно від національних правил, що визначають такий доступ [57, с. 152].

Зважаючи на важливість доступу індивідів до міжнародного органу правосуддя, вітчизняними та зарубіжними авторами висувалися ідеї надання доступу індивідів до Міжнародного суду ООН або створення Міжнародного суду з прав людини.

У зарубіжній літературі абсолютний характер права на доступ до правосуддя визнається в обмеженому вигляді щодо певних категорій справ, наприклад, позовів на захист прав споживачів [92, с. 119].

Існує також точка зору, згідно з якою право на доступ до правосуддя не повинно підлягати обмеженню, якщо воно забезпечує дотримання інших абсолютних прав, включаючи заборону тортур [92]. На цій підставі була спроба визнати право на правосуддя нормою *jus cogens*, тобто імперативною нормою міжнародного права, відхилення від якої неприпустимо. Для підтвердження зазначеної позиції авторами використовується концепція симбіотичного зв'язку. Право на доступ до правосуддя в цій концепції розглядається не абстрактно, а в сукупності з правом, порушення якого спричинило звернення до суду [68, с. 226]. Таким чином, оскільки заборона тортур є нормою, відступ від якої є неприпустимим, судові гарантії заборони тортур також не можуть бути обмежені.

У практиці міжнародних органів можна знайти приклади, що підтверджують теорію симбіотичного зв'язку. Так, ЄСПЛ у справі «Осман проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії» під час вирішення питання про пропорційності вжитого державою заходу обмеження права на доступ до суду взяв до уваги, що заявник звертався до суду за захистом права на життя [76]. Ще одним аргументом на користь цієї теорії є положення п. 2 ст. 27 Американської конвенції про права людини 1969 р., відповідно до якого відступ від права на визнання правосуб'єктності, права на життя, свободи від тортур і рабства та деяких інших прав, а також судових гарантій зазначених прав не передбачено у разі надзвичайних обставин [1]. Тим не менш, основна позиція міжнародних органів, включаючи Міжнародний суд ООН, полягає в тому, що держави можуть обмежувати можливість особи звернутися до правосуддя навіть при розгляді питань заборони тортур [82].

Міжнародні органи з прав людини розглядають обмеження права доступу до правосуддя як дії різних державних органів, у яких особа

неспроможна реалізувати своє право. При цьому такі обмеження можуть бути допустимими (тобто такими, що не порушують закріплене в міжнародному договорі право), або недопустимими (тобто порушують зобов'язання за міжнародним договором) [89].

Право на доступ до правосуддя, як та інші права людини, має природні межі, за якими його сенс губиться. Наприклад, такою межею може бути термін звернення до правосуддя. Як було визнано у практиці міжнародних арбітражів ХІХ ст., «необхідно пам'ятати, що термін позовної давності є лише формальне вираження фундаментальних принципів світу, які стоять у основі... всіх цивілізованих правових систем. Є користь суспільству в тому, щоби був певний період, після якого право захищати порушені права припиняється; і цей принцип, який обмежує можливість судового розгляду, коли порушення забувається і докази тануть, є необхідним здійснення правосуддя...» [82, с. 826]. Цей період включає розумний і справедливий термін, що бере до уваги всі обставини справи [89].

У той же час терміни звернення до національних і міжнародних органів правосуддя, що встановлюються в даний час, значно менші за терміни, що впливають з можливостей суду розглянути справи через певний період часу. Таким чином, терміни звернення до суду, що встановлюються, є обмеженням права на доступ до правосуддя в тому сенсі, що вони зменшують можливість особи звернутися до правосуддя порівняно з природними межами такого права.

Крім того, оскільки право на доступ до правосуддя передбачає не лише негативні, а й позитивні зобов'язання держави, доступність правосуддя зростає зі збільшенням ресурсів, які витрачаються на усунення перешкод доступу до судових та позасудових механізмів розгляду спорів.

Як зазначає О. Мещерякова, низький рівень економічного розвитку держави і, як наслідок, брак коштів найчастіше є причиною недотримання прав людини [31, с. 99]. Обмеженість ресурсів держави тягне у себе обмеження права доступу до правосуддя. Зокрема, судові ресурси будь-якої

сучасної розвиненої держави не можуть забезпечити розгляд усіх потенційних суперечок, що щодня виникають між індивідами.

Таким чином, доступ до правосуддя може «відрізнитися у часі та просторі залежно від запитів та ресурсів спільноти» [69].

Практика міжнародних органів прав людини також свідчить про те, що існує безліч допустимих обмежень доступу до правосуддя. Йдеться не лише про можливість обмежити доступ у разі надзвичайних обставин, а й про практику надання імунітетів від юрисдикції суду, доктрину *forum non conveniens* (доктрину, яка дозволяє суду відмовити у розгляді справи, якщо має місце «зручніший» для цього суд), встановлення термінів позовної давнини.

У правовій доктрині як спірні розглядаються випадки обмеження доступу до правосуддя у зв'язку із здійсненням амністії, а також реалізацією міжнародних зобов'язань, у тому числі з резолюцій Ради Безпеки ООН [80, с. 113]. Таке різноманіття обмежень створює складність їхнього аналізу та класифікації. У цьому виділенні видів обмежень права доступу до правосуддя має як теоретичне, а й практичне значення. Залежно від характеру обмеження можуть відрізнитися підходи до оцінки відповідності такого обмеження міжнародним стандартам захисту прав людини.

Розглянемо кожен групу можливих обмежень цього права докладніше.

1. Процесуальні обмеження доступу до правосуддя. Як національні, і міжнародні органи правосуддя встановлюють певні умови звернення до них. Метою їхнього запровадження є, з одного боку, підтримання принципу правової визначеності, з іншого боку, економія судових та інших державних ресурсів. Процесуальні обмеження, таким чином, включають вимоги до суб'єкта звернення [69], терміну звернення [78], мови звернення [74], попередніх процедур, оплати судових витрат, а також вимоги формальної процедури розгляду справи.

Оцінюючи правомірність процесуальних обмежень, міжнародні органи беруть до уваги мету їх запровадження і пропорційність встановлених

заходів. При цьому процесуальні обмеження доступу до правосуддя розглядаються разом. Відповідно, те саме обмеження в різних обставинах може бути допустимим або неприпустимим з точки зору права на доступ до правосуддя. Наприклад, у ухвалі у справі «Беллет проти Франції» ЄСПЛ встановив, що система судового захисту має бути зрозумілою для заявника, що діє самостійно, без допомоги кваліфікованого представника [70]. Проте у справі «Леваж Престайшнз Серівісіз проти Франції», розглядаючи питання ясності та простоти процедури, ЄСПЛ прийняла до уваги, що в судовій інстанції було передбачено обов'язкове представництво кваліфікованим юристом [65, с. 213]. Оскільки особа мала такого представника, то складність процедури оцінювалася з погляду професійного юриста, відповідно, було прийнято інший стандарт ясності та простоти процедури.

У зарубіжній літературі вказується, що такий гнучкий підхід ставить перше місце досягнення мети надання доступу до правосуддя [87, с. 399]. Якщо особа отримала можливість подати суду свою справу для того, щоб вона була розглянута по суті, то конкретні засоби досягнення цієї мети не мають значення. Такий підхід можна назвати певною мірою прагматичним, що залишає можливість держави контролювати фінансування реалізації права на доступ до правосуддя таким чином, щоб «доступ для всіх» був забезпечений у рамках «існуючих ресурсів». Держава має право запроваджувати такі обмеження, які забезпечують справедливе та розумне витрачання обмежених громадських ресурсів [75].

Можна виділити такі цілі, які визнаються законними для прийняття процесуальних обмежень доступу до правосуддя: правова визначеність та завершеність правової процедури (з цією метою можуть встановлюватися обмеження щодо заперечення рішень суду); огороження суду від нерозумних та негідних скарг (для цього може бути встановлена вимога про сплату державного мита, вимога вказувати автора скарги, а також вимога не використовувати у скарзі грубі та образливі висловлювання); забезпечення національної безпеки (розгляд справи за дотримання державної таємниці

учасниками процесу; розгляд справи верховним судом держави); судова економія (надання можливості мирного вирішення спору без участі держави, щоб уникнути тривалого та витратного судового процесу); фінансування судової системи (оплата сторонами судових видатків); належне відправлення правосуддя (встановлення термінів звернення до суду); уникнення множинності однотипних скарг (встановлення процедури колективного звернення до суду). Цей перелік не є вичерпним.

2. Матеріально-правові обмеження права доступу до правосуддя. Дж. Купер та М. Папарінскіс, крім процесуальних обмежень, виділяють матеріально-правові обмеження права на доступ до правосуддя [84, с. 210]. Зазначені автори зазначають, що є суттєва різниця між випадками, коли особа не може звернутися до суду у зв'язку з процесуальними обмеженнями, та випадками, коли особа не має підстав для звернення до суду. На матеріальну складову процесуальних прав звертали увагу вітчизняні вчені-процесуалісти. Так, на думку І. Дахова, що право на судовий захист є абстрактним, якщо не розглядати його стосовно захисту конкретних порушених або оскаржених прав [15, с. 19]. І. Лукашук вказує, що судовий захист має двоелементний об'єкт охорони: саме право на звернення та право, з метою захисту якого особа звернулася до суду [28, с. 301]. Аналогічно право на доступ до правосуддя не може розглядатися у відриві від того матеріального права, у зв'язку з яким особа звертається до суду. Дослідники правового регулювання доступу до правосуддя у праві ЄС зазначають, що органи ЄС дедалі більше усвідомлюють необхідність забезпечення як процесуальних, а й матеріальних прав для ефективного доступу до правосуддя [22, с. 42].

ЄСПЛ кілька разів розглядав питання про те, чи є порушенням права на доступ до суду відсутність у національному праві підстав для звернення до суду. Ст. 6 (1) ЄКПЛ, яка закріплює право на доступ до суду, застосовна лише тоді, коли національний суд розглядає суперечку про цивільні права та обов'язки або питання про пред'явлення кримінального обвинувачення.

ЄСПЛ тлумачить поняття «суперечка про цивільні права» досить широко, проте зазначає, що й національне законодавство не передбачає будь-яке матеріальне право, то цьому разі немає «цивільного права» застосування ст. 6 (1) ЄКПЛ [24]. Доступ до національних судів має бути наданий лише особі, яка має принаймні «спірні підстави» для звернення до суду, та національному суду вирішувати, чи має особа відповідні матеріальні права за національним законодавством. Понад те, у справі «З. та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначив, що за відсутності матеріального права заявник не позбавляється доступу до суду як такого, оскільки суд розглядає його справу, але ухвалює рішення про відмову [79].

Комітет ООН з прав людини також визнає, що п. 1 ст. 14 МПГПП не застосовується у тих випадках, коли внутрішнє право не надає будь-яких матеріальних прав особі (наприклад, якщо внутрішнє законодавство не дає права на просування на вищу посаду на державній службі, на призначення суддею або на скасування смертного вироку органом виконавчої влади тощо). д.) [23]. У разі коли національне право не передбачає відповідних підстав для звернення до суду, то немає причин для здійснення дорогого та витратного за часом судового процесу, який не надасть особі можливості відшкодувати шкоду [24].

Водночас це не означає, що матеріальні обмеження завжди допустимі. У тому самому справі «З. та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначив, що обмеження матеріального права може бути недотриманням ст. 13 ЄКПЛ, яка у разі порушення таких фундаментальних прав, як право на життя та заборона катувань, вимагає ретельного та ефективного розслідування, здатного призвести до встановлення та покарання осіб, відповідальних за порушення. У зарубіжній літературі наголошується, що право на доступ до правосуддя впливає не лише із положень ст. 6 (1) ЄКПЛ чи ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., а й із процесуальних зобов'язань держав, що впливають з інших положень міжнародних договорів про права людини [79; 24]. Так, право на доступ до

правосуддя розглядається як складова процесуальних зобов'язань держави у зв'язку із правом на життя (забезпечення правових заходів, здатних встановити факти, призвати до відповідальності винних та надати відшкодування); заборонаю катувань (наявність ретельного розслідування); недоторканністю особи (*habeas corpus* як складова доступу до правосуддя) та іншими правами.

Таким чином, матеріальне обмеження права на доступ до правосуддя може бути визнане неприпустимим, якщо воно не відповідає процесуальним зобов'язанням держави щодо захисту прав людини. У цьому випадку обмеження є одночасно і порушенням одного з прав людини, і порушенням права на доступ до правосуддя. Зі збільшенням переліку права і свободи людини, який гарантується державою відповідно до його міжнародно-правовими зобов'язаннями, розширюються його зобов'язання щодо забезпечення їх судового захисту.

3. Юрисдикційні обмеження як самостійний вид обмежень права доступу до правосуддя

Виділення матеріальних та процесуальних обмежень права на доступ до правосуддя відповідає практиці ЄСПЛ, який зазначає, що такі обмеження можуть стосуватися підстави звернення до суду (тобто мати матеріально-правовий характер) або належати до процедури прийняття звернення (тобто мати процесуальний характер). Проте М. Папаринскіс зазначає, що межа між цими видами обмежень розмита [84, с. 210]. У деяких випадках міжнародні органи не прагнуть встановити характер обмеження права на доступ до правосуддя, лише визначають його допустимість. Таким спірним моментом є питання імунітет від юрисдикції суду. При оцінці цього обмеження ЄСПЛ зазначає, що конкретні формулювання закону, що встановлюють імунітет, не повинні братися до уваги [24]. Законом може бути встановлений «імунітет від юрисдикції» (як процесуальне обмеження) або «імунітет від відповідальності» (як матеріально-правове обмеження). В обох випадках особа втрачає можливість звернутися до суду для того, щоб її справу було

розглянуто по суті [84, с. 216]. Такі обмеження можна назвати юрисдикційними, оскільки вони припускають обмеження юрисдикції суду щодо певної категорії справ.

Оскільки юрисдикційні обмеження близькі до матеріально-правових, для їх розмежування можна використовувати тест «якби не» (*but for test*), запропонований Ф. Хемпсон [81, с. 282]. Суть даного тесту полягає в тому, щоб поставити питання: якби не розглянуте обмеження, чи мала б особа підставу для звернення до суду? У разі негативної відповіді йдеться про відсутність у національному законодавстві відповідного матеріального права, отже, ст. 6 (1) ЄКПЛ та ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права непридатні. Якщо ж особа мала хоча б спірну підставу для позову, то йдеться про імунітет від юрисдикції, і тоді слід порушувати питання про мету такого обмеження та його пропорційність.

Введення юрисдикційних обмежень може бути виправдано низкою підстав, включаючи підтримку дружніх міжнародних відносин, захист суверенітету держави, належне функціонування судової системи та запобігання її перевантаженню [8]. При цьому пропорційність обмеження багато в чому залежить від того, чи існують альтернативні засоби захисту прав. Обмеження юрисдикції одного з органів правосуддя означає, що має існувати інший орган, який має можливість розглянути потенційне порушення, оскільки в цьому випадку особі не відмовляють у наявності потенційно порушеного матеріального права. Такими альтернативними способами захисту може бути інші судові органи держави, включаючи спеціальні суди; суди іншої держави, якщо порушення було скоєно з його території чи його представниками; а також механізми вирішення спорів міжнародних організацій, якщо суперечка торкається такої організації [4, с. 48]. Водночас зазначене не означає, що право на доступ до правосуддя включає можливість вибору певного засобу захисту своїх прав. Особі може бути відмовлено у праві звернення до конкретного органу правосуддя, якщо йому надано доступ до іншого.

За відсутності альтернативного засобу захисту заборона приймати до розгляду певні категорії справ, як правило, визнається порушенням права доступу до правосуддя [4, с. 49]. ЄСПЛ зазначає, що держава не повинна виключати з-під юрисдикції судів без обмеження та контролю цілі категорії позовів або надавати імунітети великим групам чи категоріям осіб [63, с. 340]. Особливо суворо розглядаються міжнародними органами захисту прав людини ті випадки, коли обмеження юрисдикції вводиться вже після того, як було скоєно правопорушення. Такими випадками є амністія та ретроспективне законодавство.

Амністія як обмеження права потерпілого на розслідування та притягнення винної особи до відповідальності у правовій літературі розглядається як допустиме [65, с. 113], і як неприпустиме обмеження права на доступ до правосуддя [60, с. 397]. У першому випадку відзначається роль амністії для підтримки соціального порядку, особливо в постконфліктних ситуаціях, коли йде процес миробудування, а судова система часто не може ефективно здійснювати свої функції. Проте комплексне дослідження цього питання показує, що найефективнішим розв'язанням проблеми у постконфліктних ситуаціях часто є використання одразу двох варіантів: тимчасова амністія безпосередньо після конфлікту, а потім залучення винних осіб до відповідальності [61, с. 209].

Міжнародними органами з прав людини визнається неприпустимість амністії за грубі порушення прав людини, оскільки це порушує право жертв доступу до правосуддя і право жертв знати істину [83]. Генеральний секретар ООН вказував на те, що мирні договори, схвалені ООН, не можуть включати обіцянку амністії за злочини геноциду, військові злочини, злочини проти людства або серйозні порушення прав людини [86]. Зокрема, амністія за геноцид, тортури, насильницькі зникнення порушуватиме зобов'язання держави за відповідними міжнародними договорами: Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [25], Конвенції проти катувань 1984 р. [26] та Міжнародної конвенції від

насильницьких зникнень 2006, а також зобов'язання, що впливають із норм звичайного міжнародного права [36, с. 69].

Як зазначено в публікації Управління Верховного Комісара ООН з прав людини, незважаючи на те, що поняття грубих порушень прав людини не є формально визначеним, загалом прийнято вважати, що до цієї категорії належать геноцид, рабство і работоргівля, вбивства, насильницькі зникнення, тортури та інші жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поводження, тривале довільне утримання під вартою, депортація чи примусове переміщення населення, і навіть систематична расова дискримінація. Умисне систематичне позбавлення життєво важливих продуктів харчування, основних компонентів первинного медичного обслуговування або ж даху над головою і житла також може прирівнюватися до грубих порушень прав людини» [64].

Верховний комісар ООН з прав людини зазначив, що амністії, які звільняють відповідальних за жахливі злочини, сподіваючись зберегти світ, часто не досягають своєї мети і натомість заохочують вчинення найменших злочинів. У деяких ситуаціях, коли амністія вважалася необхідною умовою подолання конфлікту, мирні договори були досягнуті без положень про амністію [85]. Так, наприклад, в Аргентині закони про амністію були скасовані зі зворотною дією через 20 років після їх ухвалення, внаслідок чого в державі було проведено найбільшу кількість судових процесів, пов'язаних з порушеннями прав людини, порівняно з будь-якою іншою країною світу і було відзначено самий тривалий період безперервного демократичного правління за її історію [88, с. 427]. Навпаки, випадки звільнення від покарання осіб, які вчинили злочин, могли призвести до ескалації збройного конфлікту, як це сталося в Сьєрра-Леоні після мирної угоди Ломейського, що містить положення про амністію.

При цьому роль Комісії зі встановлення істини та Комісії з розслідування у забезпеченні доступу до правосуддя обмежена, оскільки вони не можуть забезпечувати жертвам порушення прав людини право на

доступ до правосуддя. Такі органи можуть бути додатковою умовою реалізації доступу до правосуддя, здійснюючи збір показань свідків та інших доказів, встановлюють потерпілих для подальшого використання цієї інформації при проведенні судових розглядів. Основою реалізації доступу до правосуддя є судові органи країн. У зв'язку з цим у деяких країнах суди відмовлялися застосування законів про амністію, коли це суперечило правам людини [58].

Допустимими юрисдикційними обмеженнями можна вважати лише обмеження, які стосуються деяких, але не всі засоби захисту. Як зазначив ЄСПЛ, захист прав жертв порушень можливий не лише в рамках кримінальних, а й у рамках цивільних чи адміністративних процедур. Тим не менш, якщо амністія перешкоджає жертві правопорушення скористатися всіма процедурами захисту своїх прав, то вона порушує право на доступ до правосуддя.

Отже, обмеження права доступу до правосуддя різноманітні. Виходячи з суті розглянутих обмежень можуть бути виділені процесуальні, матеріально-правові та юрисдикційні обмеження права на доступ до правосуддя.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного аналізу міжнародно-правових засад обмеження прав і свобод людини і громадянина, автор дійшов таких теоретичних і практичних висновків:

1. Досліджено правову сутність поняття «обмеження прав і свобод людини» в сучасному міжнародному праві та встановлено, що на сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення даної правової категорії. На основі узагальнення різних наукових підходів до розуміння сутності поняття «обмеження прав і свобод», було запропоновано наступну дефініцію правовій категорії «обмеження прав і свобод людини і громадянина»: це допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання держави в особі її уповноважених органів у права та свободи людини, що відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності та пропорційності переслідуваної мети, що полягає у забезпеченні охорони основних загально визнаних суспільних цінностей (життя, свободи, гідності, здоров'я та моральності населення), а також забезпеченні національної безпеки держави, громадського порядку та інших цінностей.

2. Визначено види обмежень прав людини і громадянина та встановлено, що у сучасній міжнародно-правовій доктрині існує декілька класифікацій обмежень прав і свобод людини і громадянина, в основу яких покладено певні критерії (ознаки): 1) за критерієм виконання обмеженнями превентивних та охоронних функцій; 2) за критерієм правових умов (мета, правовий режим, суб'єкти тощо) накладання обмежень на права і свободи людини і громадянина.

3. Проведено аналіз концепції «допустимості обмежень прав і свобод людини і громадянина» в міжнародно-правовій доктрині та практиці та виявлено, що вона втілюється та знаходить своє закріплення у положеннях Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. та Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Її метою є забезпечення належного рівня національної безпеки держави та охорони громадського порядку.

Встановлено, що застосування правомірних обмежень прав і свобод людини і громадянина повинно відповідати сукупності принципів міжнародного права, а саме: 1) повага принципу рівності та недискримінації; 2) принцип законності обмежень прав і свобод; 3) принцип необхідності; та 4) принцип пропорційності.

4. Визначено особливості міжнародно-правової регламентації обмеження прав і свобод людини і громадянина та встановлено, що на сьогодні у сфері міжнародного права міжнародно-правова регламентація обмеження прав і свобод людини і громадянина знаходить своє відображення у багатьох міжнародних універсальних та регіональних інструментах у сфері захисту прав людини, з-поміж яких фундаментальне значення відіграють: Загальна декларація прав людини 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та інші. Положення цих документів здійснюють вплив на формування національного законодавства їх держав-учасниць, накладаючи обов'язок застосування дерогаційних заходів виключно тих, які відповідають нормам та звичаям міжнародного права.

При цьому існує певний перелік прав і свобод людини і громадянина, щодо яких не можуть застосовуватися державою дерогаційні заходи, зокрема: право на життя; катування; жорстоке або таке, що принижує людську гідність, поводження або покарання; рабство; тощо.

5. Визначено роль Конвенції про захист прав людини і основоположних 1950 р. в системі обмежень прав і свобод людини і громадянина, яка є одним із фундаментальних конвенційних механізмів, що у статті 15 відображає можливість держави відходити від зобов'язання щодо дотримання прав людини у випадку надзвичайної ситуації. Встановлено, що підставами для застосування положень статті 15 Конвенції є: 1) неминучість та реальність небезпеки; 2) загроза існуванню нації; 3) знаходження під загрозою продовження організованого життя товариства; 4) винятковий характер кризи або небезпеки.

6. Досліджено обмеження права свободи пересування у сучасному міжнародному праві та встановлено, що у сучасному міжнародному праві Комітет з прав людини відзначає високу значущість права на свободу пересування особи. У юриспруденції Комітету наголошується, що із статті 12 випливає обов'язок держави забезпечити видачу паспортів особам, які перебувають під його юрисдикцією. Лише в окремих випадках можуть застосовуватися обмеження свободи пересування, вони повинні бути передбачені законом, бути обґрунтовані, розумні і пропорційні.

Питання обмеження права людини на пересування можна розглядати в декількох аспектах, а саме: 1) з позиції права особи залишати країну громадянства та свободи еміграції; 2) з позиції допустимості цілей втручання держави у свободу пересування громадян; 3) з позиції права особи на в'їзд до своєї країни громадянства.

7. Проаналізовано допустимі обмеження права на доступ до правосуддя у міжнародному праві. Обмеження права доступу до правосуддя різноманітні: процесуальні, матеріально-правові та юрисдикційні обмеження права на доступ до правосуддя.

Виходячи із загальних підходів у доктрині та практиці міжнародних органів можна зробити висновок, що обмеження права на доступ до правосуддя є допустимими, якщо виражають баланс приватних та громадських інтересів. Громадські інтереси можуть включати забезпечення правової визначеності, підтримку дружніх міжнародних правовідносин, захист суверенітету держави, належне функціонування судової системи, а також економію судових та інших ресурсів держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Американська конвенція про права людини від 22 листопада 1969 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rzoas3con.html> (дата звернення: 18.05.2022).
2. Антипенко В.Ф. Механізм міжнародно-правового регулювання боротьби з тероризмом: автореф. диссер. на соиск. ученої ступені д.ю.н. Спеціальність: 12.00.10 – Міжнародне право. Європейське право. Москва, 2004. 64 с.
3. Африканська хартія прав людини і народів від 27 червня 1981 р. URL: <https://vue.gov.ua/> (дата звернення: 18.05.2022).
4. Балашенко С.А., Дейкало Е.А. Права человека: учебное пособие. Минск: Юнипак, 2015. 200 с.
5. Богуцький П.П. Поняття та ознаки права національної безпеки України. *Інформація і право*. 2018. № 3 (26). С. 84–91.
6. Богуцький П. Право національної безпеки в системі національного права: проблема концептуалізації. *Європейський політичний дискурс про земельне право*. 2020. Вип. 7. С. 59–65.
7. Богуцький П. Право національної безпеки та світовий правопорядок: загальнотеоретичний дискурс. *KazNU Bulletin. International relations and international law series*. 2020. № 90 (2). С. 38–44.
8. Бущенко А. Проти катувань. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського суду з прав людини. Харків: Фоліо, 2005. 288 с.
9. Варфоломеев А. О политико-правовых технологиях противодействия международной террористической деятельности. *Международ. жизнь*. 2014. № 6. С. 72-81.
10. Віденська декларація про злочинність і правосуддя: відповіді на виклики XXI століття, прийнята на XX Конгресі Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності та поводження з правопорушниками від 20 квітня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_443#Text (дата звернення: 15.04.2022).

11. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибрані наукові праці. Київ НІСД, 2016. 528 с.
12. Гбур З., Кошова С. Нормативно-правові засади боротьби з тероризмом в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 1. Том 9. С. 72–80.
13. Гереев З.Г. Кримінально-правові проблеми відмежування терористичного акту від суміжних складів злочинів. *Правові науки*. 2015. № 2 (69). С. 58-65.
14. Грицаєнко Л.Л. Значення заходів загального характеру у виконанні рішень Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (13 червня 2018 року)*. Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 53–56.
15. Дахова І.І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права: електронне наукове фахове видання*. 2018. № 4. С. 17–25.
16. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.
17. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ від 29 червня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_082 (дата звернення: 18.05.2022).
18. Доронін І.М. Правові проблеми координації у секторі національної безпеки і оборони. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* 2019. № 1. С. 117–121.
19. Дудаш Т.І. *Практика Європейського Суду з прав людини: навчально-практичний посібник*. Київ: Алерта, 2013. 367 с.
20. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 13. Ст. 359.

21. Загальна декларація прав людини, прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Стор. 89. Ст. 3103.

22. Кольчевский А.В. Современные теоретические подходы к толкованию понятия «национальная безопасность». *Актуальные направления научных исследований: от теории к практике*. 2015. № 1 (3). С. 41-44.

23. Комитет по правам человека. Замечание общего порядка № 32. Статья 14: Равенство перед судами и трибуналами и право каждого на справедливое судебное разбирательство. URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fGC%2f32&Lang=ru (дата обращения: 23.05.2022).

24. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 270.

25. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_155 (дата звернення: 18.05.2022).

26. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_085 (дата звернення: 18.05.2022).

27. Конституція України: прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

28. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть / 16-е изд., перераб. и доп. Москва: БЕК, 2018. 371 с.

29. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml (Дата обращения: 18.05.2022).

30. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2020. С. 42–46.

31. Мещерякова О.М. Развитие принципов международного права в XXI веке. *Научно-аналитический журнал «Обозреватель-Observer»*. 2018. № 8. С. 99–110.

32. Міжнародне публічне право: підручник: у 2-х т. / В.В. Мицик, М.В. Буроменський, М.М. Гнатовський та ін.; за заг. ред. В.В. Мицика. Харків: Право, 2018. Т. 2. 624 с.

33. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043 (дата звернення: 24.05.2022).

34. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_042 (дата звернення: 24.05.2022).

35. Національна безпека та практика Європейського Суду з прав людини: звіт відділу проведення досліджень. Страсбург: Рада Європи, Європейський Суд з прав людини, 2013. 60 с.

36. О международно-правовом регулировании преступлений против человечности // Валеев Р.М. Кодификация преступлений против человечности (к 70-летию Нюрнбергского процесса). *Юридическая наука*. 2015. № 3. С. 69–74.

37. Опольська Н.М. Обмеження права на свободу творчості в прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 1. С. 187–200.

38. Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27 червня 2019 р.). Київ: ОБСЄ, 2019. 382 с.

39. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 р. № 2782-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 1. Ст. 1.

40. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481.

41. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 192.

42. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

43. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

44. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Стор. 453. Ст. 2372.

45. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї, від 16 вересня 1963 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Стор. 454. Ст. 2373.

46. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари від 28 квітня 1983 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Стор. 456. Ст. 2374.

47. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22 листопада 1984 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Стор. 458. Ст. 2375.

48. Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини, від 11 травня 1994 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 291.

49. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS №177). *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Стор. 460. Ст. 2376.

50. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин, від 03 травня 2002 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Стор. 462. Ст. 2377.

51. Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції, від 13 травня 2004 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 3215.

52. Протокол № 15 про внесення змін до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 24 червня 2013 р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 88. Стор. 21. Ст. 2678.

53. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997. № 29. Ст. 11.

54. Рабінович П.М., Панкевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Львів: Астрон, 2001. 107 с.

55. Ремєскова Ю.О. Особлива роль Конституційного суду України у захисті конституційних прав і свобод людини. *Юрист України*. 2018. Вип. № 2 (37). С. 119–125.

56. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.

57. Самович Ю.В. Право на международную защиту как абсолютное право индивида // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 3 (17). Ч. II. С. 151–158.

58. Совет ООН по правам человека. Осуществление резолюции 60/251 Генеральной Ассамблеи ООН от 15 марта 2006 года, озаглавленной «Совет по правам человека», от 7 июня 2007. A/HRC/5/7.

59. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26 червня 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 10.05.2022).

60. Таран О.В., Цюприк І.В. Практика Європейського суду з прав людини з питань, що стосуються проявів тероризму. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 396–404.

61. Теліпка В.Е., Овчаренко А.С. Міжнародне публічне право. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 608 с.

62. Тероризм і Європейська конвенція з прав людини. *Практика ЄСПЛ. Український аспект*. 2019. URL: <https://www.echr.com.ua/publication/terorizm/> (дата звернення 29.04.2022).

63. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2017. 631 с.

64. Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. Механизмы обеспечения верховенства права для постконфликтных государств: программы по возмещению ущерба, 1 января 2008. HR/PUB/08/1.

65. Філоретова М.В. Деякі питання гарантування та захисту права на свободу мирних зібрань у практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 1. С. 112–117.

66. Чрезвычайные меры и COVID-19: руководство // Управление Верховного Комиссара по правам человека Организации Объединенных Наций. URL: file:///C:/Users/Acer/Desktop/EmergencyMeasures_COVID19_ru.pdf (дата обращения 18.05.2022).

67. Borchard E. The Diplomatic Protection of Citizens Abroad or the Law of International Claims. New York, 1915. P. 826.

68. Brown R. *Access to Justice for Victims of Torture*. Oxford, 2007. C. 226.
69. Case of *Ashingdane v. the United Kingdom*. Judgment of ECHR, 28 May 1985. §57.
70. Case of *Bellet v. France*. Judgment of ECHR, 4 December 1995, §§ 36–37.
71. Case of *Brogan and others v. the United Kingdom*. (*Application no. 11209/84; 11234/84; 11266/84; 11386/85*). Judgment of 29 November 1989.
72. Case of *Cox v. Turkey*. (Application no. 2933/03). Judgment of 20 May 2010.
73. Case of *G.J. Dokter, Maatschap Van den Top and W. Boekhout v Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit*. Judgment of CJEU. 15 June 2006. §75.
74. Case of *Luedicke, Belkacem and Koç v Germany*. Judgment of 28 November 1978. § 41.
75. Case of *N.J.D.B. v. The United Kingdom*. Judgment of ECHR. 27 October 2015, § 77.
76. Case of *Osman v. The United Kingdom*. Judgment of the ECHR. 28 October 1998. § 151.
77. Case of *Robert Casanovas v. France*. Views of Human Rights Committee. Communication, 28 October 2008. §11.3.
78. Case of *Stubbing and Others v. The United Kingdom*. Judgment of ECHR, 22 November 1996, §53.
79. Case of *Z and others v. the United Kingdom*. Judgment of ECHR, 10 May 2001, § 97.
80. Francioni F. *Access to Justice as a Human rights*. Florence, 2007. P. 113.
81. Hampson F. *Restrictions on Rights of Action and the European Convention on Human Rights: The Case of Powell and Rayner*. *British Yearbook of International Law*. 1990. 61 (1). Pp. 279–310.

82. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening). Judgment of I.C.J., 3 February 2012. *I.C.J. Reports*. 2012. P. 99.

83. Malawi Africa Association, Amnesty International, Ms Sarr Diop, Union interafricaine des droits de l'Homme and RADDHO, Collectif des veuves et ayantsDroit, Association mauritanienne des droits de l'Homme v. Mauritania. Judgment of African Court on Human and Peoples' Rights, 11 May 2000.

84. Paparinskis M. *The International Minimum Standard and Fair and Equitable Treatment*. Oxford, 2013. P. 210.

85. Report of the Office of the High Commissioner of the United Nations for Human Rights. Right to the Truth. 7 June 2007. A/H.R.C/5/7. § 20.

86. Report of the Secretary-General to the United Nations Security Council. *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies*. 2004. U.N. Doc. S/2004/616, § 10.

87. Settem O. *Applications of the 'Fair Hearing' Norm in ECHR Article 6(1) to Civil Proceedings: With Special Emphasis on the Balance Between Procedural Safeguards and Efficiency*. Springer, 2015. P. 398-399.

88. Sikkink K., Walling C. *The impact of human rights trials in Latin America // Journal of Peace Research*. 2007. Vol. 44. No. 4. P. 427.

89. *The Greek Case*. Report of the Sub-Commission. Volume I. Part 1. Strasbourg, 1969. 177 p.

90. Voloshyn Y.O., Mushak N.B. *Impact of COVID-19 on the realization of freedom of movement in the European Union and its member states*. Atlantic Press. 2nd International Conference on Social, Economic and Academic Leadership 2021, № 170. P. 129–134.

91. Voloshyn Y.O., Zamula A.T. *The State as the Leader in Fighting International Terrorism in the Globalized World // International Conference “Entrepreneurial and Sustainable Academic Leadership”*. 2018. P. 491-501.

92. Yuthayotin S. *Access to Justice in Transnational B2C E-Commerce: A Multidimensional Analysis of Consumer Protection Mechanisms*. Springer, Switzerland. 2014. P. 119.

